

There are no translations available.

Жуковський М.П.

Голова Нікопольської міської організації

Всеукраїнської спілки краєзнавців,

заступник директора

Нікопольського краєзнавчого музею

з наукової роботи

м. Нікополь, Україна

[Біографія](#)

Матеріал надано в авторській редакції

Про літочислення м. Нікополя

Передмова

Український народ має велику, славу і водночас трагічну історію. Працею багатьох його поколінь збудовано нинішні міста і села, наливалися багатими врожайми родючі чорноземи. Незважаючи на воєнні лихоліття, що раз у раз прокочувалися вогненними хвилями по нашій землі, її окупацію чужинцями, український народ зберіг чимало видатних пам'яток своєї історії, культури, мистецтва, архітектури та містобудування. Його історична пам'ять пов'язала тисячолітні пласти минулого із сучасністю.

Немало зусиль докладали різні завойовники та їх поплічники, щоб витравити або спалювати її. Ось чому для всіх суцільних та майбутніх громадян незалежної України завжди буде актуальним питання про те, коли і як український народ освоював власну землю. Сучасна історична наука має великий досвід пізнання існуючої системи розселення в Україні. Зараз у нашій державі нараховується більш як 30 тисяч населених пунктів, у тому числі понад 800 міст і містечок та 5 000 сіл, яким більше 300 років. 39 найдавніших поселень мають статус історичних і взяті під державну охорону.

Першою комплексною та системною історією населених пунктів України є 26-томна "Історія міст і сіл УРСР". Але настав час її перевидати на основі нових документальних матеріалів, оскільки історики та краєзнавці невтомно працюють над вивченням глибинних джерел - витоків рідного міста або села.

Одним із аспектів цих досліджень є літочислення населених пунктів, особливо тих, які мають велике значення в історії нашого народу. Не є таємницею, що за часів комуністичного режиму походження міст, пов'язаних із віхами українського державотворення, ігнорувалось або замовчувалось. Викликає подив, що у донині

діючому офіційному довіднику адміністративно-територіального устрою зазначено, що м. Чигирин Черкаської області вперше затверджене містом у 1795 р. Адже ще два століття перед тим Чигирин уже був містом-фортецею і відігравав значну роль у захисті південних кордонів України, а згодом - столицею Гетьманської держави. За цим же довідником Нікополь Дніпропетровської області одержав статус міста у 1782 р. Тоді як насправді на території сучасного міста ще з 1639 р. була Запорозька Січ, що у середині XVII ст. відіграла важливу роль у Визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Розгляду літочислення м. Нікополя та обґрунтування його наукових засад присвячена ця наукова праця нікопольського краєзнавця Мирослава Жуковського. Вона позитивно була оцінена провідними вченими - істориками України. Це стало основою для прийняття виконкомом Нікопольської міської ради рішення про перегляд офіційного літочислення м. Нікополя та підготовки документів для надання йому статусу історичного міста України.

Наукове вирішення питання перегляду офіційного літочислення м. Нікополя Дніпропетровської області, безперечно, буде цінним досвідом для розв'язання аналогічних проблем у інших містах та селах. Це дозволить більш чітко закріпити хронологічні та просторові параметри освоєння українським народом та його державними формаціями території сучасної України. А відтак сприятиме відродженню національної свідомості, практиці національно-патріотичного виховання громадян України, дозволить об'єктивно висвітлити процес українського націо- та державотворення для міжнародного співтовариства. *Голова Конгресу Українських Націоналістів,*

□ □ *народний депутат України*

Слава Стецько

Вступ В умовах національно-культурного відродження українського народу з'являється можливість на засадах об'єктивності, науковості, історизму по новому оцінити генезу та літочислення м. Нікополя Дніпропетровської області.

Його історія відбиває дуже складний і суперечливий процес формування етнічних земель України, появи на них населених пунктів, становлення і розвитку української державності.

Територія краю є одним із об'єктів археологічних досліджень в Україні. Праці Б.М. Гракова¹, О.О. Кривцової-Гракової², Л. Дмитрова³ та інших дають можливість простежити основні етапи найдавнішого періоду історії місцевості, де розташований Нікополь.

Минуле м. Нікополя тісно пов'язане з періодом запорозького козацтва. Але внаслідок знищення Томаківської Січі татарами, а Чортомлицької - російськими військами, архів

Коша за XVI-XVII ст. загинув⁴. Збереглися лише поодинокі документи у копіях та козацькі літописи, де є окремі згадки про Микитинську Січ. Певний матеріал про Микитин Перевіз є в Архіві Коша Нової Запорозької Січі⁵.

Документи з історії м. Нікополя кінця XVIII - початку XX ст. збереглися лише частково і розпорошені по центральних архівах у Москві, Києві, Санкт-Петербурзі, Дніпропетровську. Нажаль, практично весь Нікопольський міський архів за 20-30-ті роки був знищений у серпні 1941 р. під час відступу частин Червоної Армії з міста напередодні німецької окупації⁶.

Тому джерельна база питання про літочислення м. Нікополя є досить обмеженою в силу об'єктивних причин.

Питання про виникнення та розвиток м. Нікополя у тій чи іншій мірі висвітлювалося у працях А. Скальковського⁷, І. Кареліна⁸, О. Чиркова⁹, Д. Яворницького¹⁰, О. Афанасьєва-Чужбинського

¹¹

, Я. Новицького

¹²

, Г. Шапошникова

¹³

, нарисах групи авторів Г. Меншикова, К. Позднякова, О. П'ятигорця

¹⁴

, В. Кабузана

¹⁵

.

Історичні відомості про Нікополь надруковано у деяких описах та енциклопедіях кінця XVIII-початку XX ст.¹⁶

У 70-х роках за завданням місцевих органів влади питання про рік заснування м. Нікополя досліджувалося місцевим краєзнавчим музеєм. Внаслідок пошукової роботи та узагальнення її результатів, органи міської влади прийняли рішення про відзначення 200-річчя заснування м. Нікополя у 1980 р.

Протягом 1988-1996 рр. автор довідки вивчав вищеназвані праці, досліджував матеріали архівів та наукових бібліотек Києва, Львова, Дніпропетровська, Нікопольського краєзнавчого музею про генезу міста. За отриманими даними, що ставили під сумнів офіційну дату заснування Нікополя та обґрунтували нову точку зору на його літочислення, було підготовлено ряд виступів на науково-практичних конференціях у Нікополі, Запоріжжі, Дніпропетровську, Києві, публікації у збірниках та пресі¹⁷.

Наслідки всієї роботи з цього питання узагальнені у науково-історичній довідці¹⁸.

- ¹ Граков Б.Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле. Материалы и исследования по археологии СССР. - № 115. - М. : Изд-во АН СССР, 1962.
- ² Кривцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле. Материалы и исследования по археологии СССР. - № 115. - М. : Изд-во АН СССР, 1962.
- ³ Дмитров Л.Д. Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935-1936 рр. Наукові записки Інституту історії та археології України. - Кн. II. - К. : Вид-во АНУРСР, 1946.
- ⁴ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ. 1713-1776. - Вид. 2, доп. і випр. - К. : Наукова думка, 1994, С. 17.
- ⁵ Там же, С. 222.
- ⁶ Фонд Нікопольського краєзнавчого музею, арх. № 9147.
- ⁷ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. - Дніпропетровськ : Січ, 1994.
- ⁸ Карелин И. Никополь. Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. 6. - Одесса, 1867.
- ⁹ Чирков А. Статистическое описание местечка Никополя. 1860, Фонд Нікопольського краєзнавчого музею, арх. № 5535.
- ¹⁰ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. - Львів, 1990-1992.
- ¹¹ Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. - СПб, 1891.
- ¹² Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. - Рига : Сприндлитис, 1990.
- ¹³ Шапошников Г. Як виникло місто Нікополь. Історико-географічний збірник. - Т. 4. - К., 1931.
- ¹⁴ Меньшиков Г.И., Позняков К.И., Пятигорец А.И. Никополю - 200. - Днепропетровск, 1980.
- ¹⁵ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII - первой половине XIX вв. (1719-1858 гг.). - М., 1976.
- ¹⁶ Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781-1782 гг. - СПб, 1787.
- ¹⁷ Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. - Ч. I-II - К., 1995.
- ¹⁸ Словарь географический Российского государства. - Ч. IV, отд. I. - М., 1805. - С. 658-659.

I. Найдавніший період історії м. Нікополя

Процес осілости на території сучасного міста розпочався у часи неоліту у IV тис. до н.е. Під час археологічних досліджень тут також були знайдені сліди поселень і поховань бронзової доби з III тис. до н.е. до I тис. до н.е., скіфської та сарматської культур (V ст. до н.е. - II ст. н.е.), племен черняхівської культури (II-IV ст. н.е.)¹. Зосередження в цьому регіоні поселень обумовлено сприятливими умовами для життя людей серед плавнів, які широко розкинулись від о. Хортиці (тепер територія м. Запоріжжя) до о. Тавань (був до затоплення поблизу м. Нова Каховка) та зручним місцем для переправи з одного боку Дніпра на інший.

Саме тут, на лівому березі Дніпра, у V-III ст. до н.е. було розташоване велике поселення - адміністративний і торгово-ремісничий центр Степової Скіфії, відомий у науковій літературі як Кам'янське городище².

В кінці IV - на початку V ст. н.е. через Нижню Наддніпрянщину пройшов "вал переселення" народів - гунів, аварів та інших. У VI-VII ст. н.е. освоєння цього регіону почали племена антів³. Проте слов'янська колонізація була зупинена і відкинута на північ тюркомовними племенами кочівників.

В кінці I тис. н.е. через наш край проходив шлях по Дніпру „із варяг у греки” - найважливіша транспортна магістраль, яка поєднувала країни Північної Європи з Візантійською імперією. На місці теперішнього Нікополя знаходився перетин „грецького” шляху з Соляним із Криму⁴.

На початку 40-х років XIII ст. монголо-татари розбили у Нижній Наддніпрянщині племена половців і захопили ці землі. Вони ввійшли по складу західного улусу Золотої Орди. В XIII-XIV ст. у нашому регіоні проходив торговий шлях, який зв'язував татарські міста Акерман (сучасне місто Білгород-Дністровський Одеської області) та Азак (сучасне місто Азов Ростовської області)⁵.

В кінці XIV ст. війська середньоазіатського деспота Тимура розгромили татарські поселення у Наддніпрянщині і, не затримуючись тут, рушили до своєї країни. Скориставшись цим, великий князь Литви Вітовт у 1399 р. захопив північно-західне Причорномор'є від Дністра до Дніпра. Загальновідомо, що на Тавані литовці побудували укріплення і організували там митницю⁶.

Проте у другій половині XV ст. татари відбили у литовців значну частину втрачених земель.

Таким чином, поселення давніх часів на території сучасного міста не збереглися внаслідок боротьби різних народів та держав за право володіти Нижньою Наддніпрянщиною.

¹ Брайчевський А.Г. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі. Археологія. - Т. 9. - К., 1957. - С. 5.

² Граков Б.Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле. Материалы и исследования по археологии СССР. - № 115. - М., 1962.

³ Дмитров Л.Д. Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935-1936 рр. Наукові записки Інституту історії і археології України. - Кн. II. - К., 1946. - С. 55-73.

⁴ Кривцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле. Материалы и исследования по археологии СССР. - № 115. - М., 1962.

⁵ Археологія Української ССР. Т. 2. - К., 1986. - С. 87-88.

⁶ Археологія Української ССР. Т. 3. - К., 1987. - С. 166-167.

II. Історіографія та краєзнавство про виникнення м. Нікополя

Історико-краєзнавчі дослідження про Нікополь ведуться понад 150 років. Серед авторів наукових праць, довідкових і популяризаційних видань XIX ст., присвячених питанням його виникнення і розвитку, є відомі історики А. Скальковський та Д. Яворницький, місцеві краєзнавці І. Карелін, О. Чирков та інші.

Для них характерним є висвітлення у тій чи іншій мірі переказів про Микитин Ріг та Микитин Перевіз, обставин утворення Нікополя.

Так, наприклад, А. Скальковський подає такі повідомлення в „Опыте статистического описания Новороссийского края”: „Есть пристани: ...Никополь, бывшем Никитине перевозе (Екатеринославской губернии), где находится значительная торговая пристань и даже верфь, для постройства лодок...”¹.

„...в Никополе на лодках и на мосту. Это старинная Днепровская переправа в нашем крае известна у Боплана и польских историков под названием главной татарской переправой, а у запорожцев под названием Никитин Перевоз или просто Никитино...”².

„...На Днепре в урочище, называемом Никитин Перевоз или Никитино (теперь Никополь, местечко Екатеринославской губернии и уезда) был особый военный и таможенный пост, где кроме запорожцев или украинцев, находится пограничный русский дипломатический чиновник для выдачи билетов, ярлыков или пометы паспортов проезжающим в Крым”³.

Більш важливими за цю характеристику є знайдені Скальковським в Архіві Коша Запорозької Січі відомості про склад старшини на Микитиному перевозі у 1755 р., їх обов'язки, кількість торгових закладів, появу поштової станції у 1774 р.⁴

Але першим значним дослідженням з історії виникнення Нікополя є нарис "Никополь" протоієрея Нікопольської Свято-Покровської церкви І. Кареліна⁵. Оповідючи народні перекази про заснування Микитинога, він зазначає, що „времени основания Микитинога Рога с точностию определить невозможно, по неимению письменных актов, а в преданиях жителей ничего о нем не сохранилось”⁵. Карелін висловлює думку, що його виникнення пов'язане з початком XVI століття. Він приводить перекази про початок визвольної війни під проводом Б. Хмельницького у 1648 році і свідчення істориків про наявність Запорозької Січі на Микитиному Розі

6

Що ж стосується адміністративного статусу поселення Микитинога, то Карелін вважає, що воно було селом, яке увійшло після знищення Запорозької Січі до складу Новоросійської губернії і „1782 г. оно... переименовано было в город Никополь (от греческого - град победы), который в числе других уездных городов Новороссийской губернии составил Никопольский уезд...и не далее как через год Никопольский уезд по некоторым административным соображениям остался только de jure уездом, а Никополь принял скромное положение местечка, каковым и ныне считается”⁷.

Праця І. Кареліна була широко використана іншими краєзнавцями й істориками, зокрема Д.І. Яворницьким. На основі вивчення документальних джерел він найбільш докладно характеризує Микитинську Запорозьку Січ та початок визвольної війни 1648 р. І, вслід за Кареліним, подає датування Микитинога Перевозу, за текстом Андрусівського договору, 1667 р., називає селом і заставою з 1734 р. "1764 р. воно серед інших сіл увійшло до складу новоутвореної Новоросійської губернії; 1778 р. з волі князя Григорія Потьомкіна, на той час всесильного новоросійського губернатора, Микитине було перейменоване з містечка на повітове місто Нікополь, але через рік з повітового міста знову перейменоване на містечко, яким лишається і до нашого часу”⁸.

Енциклопедії і довідники Російської імперії не відзначаються детальним описом історичного минулого Нікополя. Наприклад:

1. „Словарь географический Российского государства”: „Никополь - безуездный, вновь учрежденный город в Екатеринославской губернии и уезде, на западном берегу Днепра, при урочище Никитин Перевоз, Никитина застава, Никитин Рог называемом потому, что прежде жившие тут запорожские казаки содержали через реку Днепр перевоз и заставу”⁹.

2. „Городские поселения в Российской империи”: „Местечко Екатеринославского уезда Никополь. Окрестности нынешнего Никополя, особенно на противоположном берегу Днепра в Мелитопольском уезде Таврической губернии, носят следы весьма древних жилищ... В позднейшее время местность Никополя входила в состав запорожских земель ведомства Кодацкой паланки. Здесь существовал перевоз через Днепр и

застава, называвшаяся Микитиным Перевозом, Микитиным Рогом и Микитиною заставою. Близ этого перевоза основалась и последняя Сечь Запорожская в 1734 году... По уничтожению Сечи, земли здешние присоединены к Новороссийской губернии, а в 1782 г. селение Никитино переименовано в Никополь и сделано уездным городом; после в официальных актах именуется то городом, то местечком”¹⁰.

3. „Географически-статистический словарь Российской империи”: „Никополь, местечко Екатеринославской губернии на правом берегу Днепра. Окрестности Никополя представляют остатки древних укреплений, по-видимому, татарского происхождения. Во время существования Запорожской Сечи, в состав ее земель ведомства Кодацкой паланки входила и местность нынешнего Никополя. Здешнее поселение называлось Никитиным Рогом, заставою или перевозом, и действительно здесь существовала переправа. По уничтожению Сечи и присоединения ее земель к Новороссийской г., Никитин Рог переименован в Никополь и сделан уездным городом. В последствии его уезд был присоединен к Екатеринославскому и Никополь стал числиться местечком...”¹¹

4. „Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона”: „Никополь - мст. бывших вольных матросов Екатеринославской губернии и уезда, при впадении р. Чертомлык в Днепр. На месте Никополя у Никитинского Рога Запорожская Сечь, которую в 1709 г. по приказанию Петра I разорили полковники Галагап и Яковлев, за участие в измене Мазепы. В 1771 г. село Никитино присоединено к Новороссийской губернии и в 1782 г. переименовано в уездный город. Затем в официальных актах упоминается то город, то местечко Никополь”¹².

5. „Россия. Полное географическое описание нашего Отечества”: „Так как на месте Никополя производилась с давнего времени переправа через Днепр и проходила дорога с севера в Крым, то татары, овладев южнорусскими степями в XIII веке, поставили здесь одно из своих укреплений. Во время существования Запорожской Сечи местность нынешнего Никополя с поселением, известным тогда под именем Никитина (Микитина) Рога, входила в состав Кодацкой паланки. В Микитинском Роге некоторое время находился запорожский сечевой Кош, переведенный впоследствии к устью р. Чертомлыка. По уничтожению Сечи в 1775 г. и присоединения ее земель к Новороссийской губернии, Никитин Рог был переименован в Никополь и обращен в уездный город, но затем, как отмечалось выше, роль уездного города Никополь уступил Александровску и перешел в состав Екатеринославского уезда”¹³.

Як бачимо, видання XIX ст. не відзначаються всебічною та об'єктивною інформацією про виникнення Нікополя. Тому слід особливо виділити працю директора Нікопольського краєзнавчого музею Г. Шапошнікова "Як виникло місто Нікополь", що спробував розв'язати це питання.

Він поставив перед собою завдання з'ясувати, яким чином і коли з'явився Нікополь, утворився він самостійно чи якийсь селище було перейменоване у Нікополь, вивчити первісну історію його розвитку. Г. Шапошніков узагальнив праці істориків і краєзнавців з даної проблеми і провів пошукову роботу в центральних архівах та бібліотеках

Ленінграда і Москви.

Він висловив думку, що селище на Микитиному Розі могло існувати лише в перших роках XVIII століття і було зруйноване у 1709 році. Воно було відновлене лише після повернення Війська Запорозького Низового під протекторат Росії у 1734 р. Шапошников подає дуже цікаві відомості про "Проект о пристани морских судов при Никитинской Заставе" у 1755 р. перекладача Ф. Семенова. Він чомусь особливо підкреслює, що Семенов не згадує про існування якогось селища біля Микитиного Рогу.

Розповідаючи про намір запорожців перенести Січ на Микитин Перевіз, Шапошников показує, як царський уряд намагався не допустити, щоб козаки збудували нове місто і пристань без присутності російських військ. Проти перенесення Січі на Микитин Перевіз виступив кримський хан, і план запорожців не був реалізованим. Шапошников наводить цікавий документ про те, як після знищення Запорозької Січі князь Потьомкін звернувся до Катерини II з пропозицією будувати фортеці: "...Осмеливаюсь всеподданнейше просить о утверждении на сей случай только двух, а именно: на стечении рек Буга и Днепра, 2-ю на Никитинском Перевозе, которые нарещи как благоугодно Вашему императорскому величеству"¹⁴. 9 вересня 1775 р. Катерина власноручно наклала резолюцію: "Наименовать первую Херсон, а другую Славенск"

15

Про серйозність намірів це зробити свідчить складений кошторис будівництва Славенська на суму 179 112 крб. 25 коп. Шапошников детально описує проекти фортеці та її озброєння, гавані для кораблів. Вказує він також на існування з 05.02.1776 р. Микитинської прикордонної митниці, яка була головною серед російських чорноморських митниць.

Шапошников висловив думку, що Славенськ став забудовуватися 1779 р. та 1780 р. І саме цей момент зафіксував у 1781-1782 рр. В. Зуєв у своїх подорожніх нотатках. Крім того, перейменування Славенська на Нікополь відбулося, судячи з мап Генерального штабу, між 29 березня 1781 р. і січнем 1782 р.

Шапошников сформулював свої висновки таким чином: "Нікополь виник з Славенська. Славенськ же офіційно засновано наказом Катерини у вересні 1775 р. Але в дійсності місто почали забудовувати не раніше від 1779 року. План його затвердив Потьомкін. Що ж до фортеці, то вона не була збудована. Заснування, розвиток Славенська і Нікополя міцно зв'язані з тими економічними умовами, що постали наслідком вільної торгівлі по Дніпру та Чорному морю.

Що ж до Микитинського селища, то воно, стоячи біля перевозу через Дніпро, на шляху до Криму, жило й розвивалося самостійно, "під впливом тих засобів, що давав йому цей перевіз"¹⁶.

Як бачимо, Шапошников роз'єднує Микитине і Нікополь і бачить його появу як наслідок діяльності урядовців Російської імперії.

У повоєнний час увага істориків і краєзнавців до минулого Нікополя посилилась у зв'язку з підготовкою до відзначення на офіційному рівні 300-річчя Переяславської Ради. Із всіх праць на цю тему слід відзначити роботу О.М. Апанович "Исторические места событий освободительной войны 1648-1654 гг.", де вперше після Д. Яворницького було дане детальне висвітлення повстання Б. Хмельницького на Микитинській Січі у 1648 р. та його значення¹⁷.

У 60-80 рр. у нікопольському краєзнавстві поширилось твердження, що на місці сучасного міста було литовське укріплення, яке в кінці XV ст. зруйнували татари. Вперше про це написала у місцевій газеті працівник Дніпропетровського облдержархіву М. Сосіна. Вірогідно, що підставою для цього були надруковані у той час картографічні матеріали в офіційній історії Української РСР.

Це твердження було некритично сприйняте краєзнавцями і повторювалось у їх працях.

Основне литовське джерело середини XVI ст. - мемуари М. Литвина - не має згадки про укріплення на Микитиному Розі. Автор мемуарів перелічує місця на Дніпрі, відомі литовцям на той час - Кременчук, Улек, Гербедіїв Ріг, Мишурин, Кичкас, Тавань, Бургун. Тягиня, Очаків¹⁸. Як бачимо, серед них немає Микитиноного Рогу. Щоб не повертатись до цього питання, зазначимо, що на прохання автора довідки у Центральному Архіві Литви та Науковій бібліотеці Вільнюського університету були проведені пошуки додаткових джерел, але документального підтвердження, що на Микитиному Розі була литовська фортеця, не було виявлено¹⁹.

Збільшення краєзнавчих досліджень в Українській РСР у 60-70 рр. знайшло своє відображення у створенні офіційних історико-краєзнавчих нарисів, зокрема в обласних збірках "Історія міст і сіл УРСР". Простежимо за публікаціями 1-го та II-го видань ІМС УРСР, як висвітлювалась історія виникнення Нікополя: 1. „На місці сучасного Нікополя на початку XVI століття була козацька переправа через Дніпро - Микитин Ріг. За народними переказами, її заснував козак Микита Циган. Під такою ж назвою згадується переправа у щоденнику посла німецького імператора Ерїха Лясоти, який побував в Запорізькій Січі у 1594 р. 3

1636 по 1652 рр. в районі Микитиноного Рогу (в старій частині нинішнього міста) була розташована Січ, яку умовно називають Микитинською.

З метою організації визвольної боротьби та рятуючись від переслідувань польської влади, сюди наприкінці 1647 р. прибув з Чигирин Богдан Хмельницький з групою однодумців. У січні 1648 р. повстанці, очолювані Хмельницьким, розгромили польський гарнізон, що стояв на Січі. 19 квітня 1648 р. тут Б. Хмельницького обрали гетьманом України...

Відзначаючи 300-річчя возз'єднання України з Росією в 1954 р., трудящі Нікополя спорудили пам'ятник Богдану Хмельницькому, назвали його ім'ям площу, а на згадку про Микитинську Січ встановили пам'ятний обеліск.

В джерелах за 1652 рік згадується невелике поселення, розташоване в цій же

місцевості. За Андрусівським договором, укладеним між Польщею та Росією 30 січня 1667 р., українським козакам, що їздили в Крим по сіль, дозволялось переправлятися на лівий берег Дніпра у Микитиному. З цього часу в документах поселення згадується ще як Микитин Перевіз. У 1709 році царські полковники Галаган і Яковлев за наказом Петра I зруйнували Січ, розташовану поблизу Микитиноного Рогу.

У 1764 р. російський уряд прийняв рішення про будівництво в цій місцевості пристані з фортецею. Катерина II у 1775 році дала назву цій фортеці - Слов'янськ. А через три роки Новоросійський генерал-губернатор Г. Потьомкін видав наказ про будівництво разом з фортецею і губерньського міста - Слов'янська.

У 1779 р. на карті Новоросійської губернії Слов'янськ позначений як фортеця, хоча будівництво її тільки розпочалось. У 1782 році його перейменували на Нікополь, тобто місто перемоги. На той час у ньому налічувалось 200 будинків. Жителі в основному займались землеробством і рибальством²⁰.

2. „В начале XVI века, по народным преданиям, на правом берегу Днепра на речном мысе (роге) поселился казак Никита, основавший паромную переправу, отсюда и происходит название этой местности - Никитин Рог. Оно упоминается в дневнике посла австрийского императора Э. Лясоты, побывавшего в Запорожской Сечи в 1594 г.

С 1637 по 1652 г. на территории Микитина Рога (старая часть современного города) была расположена Запорожская Никитинская Сечь. Здесь в 1648 г. запорожское казачество Сечи избрало Богдана Хмельницкого гетманом Украины...

В начале XVII в. на месте Никитиноного Рога возникло селение Никитино. По Андрусовскому договору, заключенному между Россией и Польшей в 1667 г., украинским казакам, ездившим в Крым за солью, разрешалось переправляться на левый берег Днепра у этого селения. С того времени населенный пункт в документах именовался еще Никитиным Перевозом. Во время Новой Сечи он входил в состав ее Кодацкой паланки.

После ликвидации в 1775 р. Запорожской Сечи возле Никитина Перевоза стали строить крепость и город Славенск. Указ об этом строительстве был издан в 1778 году. В 1779 г. напечатана карта Новороссийской губернии, составленная геодезистом И. Исленьевым. На ней уже был обозначен город Славенск.

Название Никополь (по-гречески город Победы) встречается в документе 1780 г. "План вновь проектируемого укрепления Никополь, что прежде назывался Никитин Перевоз, для содержания воинской команды одного баталиона". На плане есть обозначения построек, имевшихся здесь к тому времени: 14 усадеб, 30 жилых и приусадебных строений. Внутри крепости намечалось сооружение цейхгауза артиллерийских и батальонных команд, порохового погреба, комендантского дома, провиантского магазина, солдатской казармы, колодцев, деревянной церкви. Несколько севернее от крепости планировалось строительство купеческих лавок, западнее запасных строений: провиантского магазина, комендантского дома, канцелярии и других.

В 1782 году еще не сооруженная крепость и строящийся город Славенск были официально переименованы в уездный город Никополь. К этому времени число строений здесь значительно увеличилось. Академик В.Ф. Зуев, побывавший в Никополе во время путешествия из Петербурга в Херсон, насчитал в городе 200 домов. Два года спустя здесь были 3 водяные и 21 ветряная мельниц. В 1784 году в Никополе проживало 1 008 человек. Они занимались земледелием, рыболовством и паромным делом”...²¹

Основні положення останнього видання про історію виникнення Нікополя були повторені у нарисі „Нікополю 200”²² та путівнику „Никополь”²³.

Повідомлення про історію Нікополя в енциклопедичних довідниках СРСР та УРСР дуже стислі: наприклад, про Микитинську Січ там практично нічого не знаходимо.

Так, у 3-му виданні "Большой Советской Энциклопедии" є тільки така історична довідка: „...Никополь возник на месте с. Никитино, присоединенного в 1774 г. к Новороссийской губернии; в 1782 г. село переименовано в город”²⁴.

В „Радянській енциклопедії історії України”: „...На місці сучасного Нікополя існувала переправа Микитин Ріг, що згадується в джерелах 1530 р. За часів Запорізької Січі серед її володіння було поселення Микитин Ріг. З 1652 р. тут було невелике селище Микитине. 1765 р. перейменоване в Слав'янськ (з 1774 р. у складі Новоросійської губернії), 1781 р. - у Никополь. З 1782 р. - повітове місто. Через Н. проходив чумацький шлях до Криму. З 1806 р. Н. - позаштатне містечко Олександрівського повіту Катеринославської губернії²⁵.

В „Українській Радянській Енциклопедії”: „На місці сучасного Н. в 16 ст. існувала переправа Микитин Ріг. На початку 17 ст. тут виникло селище Микитине. Після ліквідації в 1775 р. Запорізької Січі біля с-ща почали будувати фортецю і місто Слав'янськ. У 1782 р. його перейменували на Никополь”²⁶.

Найбільш важливим у вивченні правового статусу Нікополя є довідник адміністративно-територіального устрою УРСР. У ньому зазначено, що рік віднесення Нікополя до категорії міста с 1782 р. із приміткою: „На місці Нікополя у 1774 році існувало село Нікітіно, перетворене у 1782 р. на місто. Вдруге затверджено місто у 1926 р.”²⁷

Навіть побіжний аналіз показує у вищенаведених фрагментах безліч суперечностей, що і було підставою для здійснення ретельної перевірки існуючих джерел та пошуку нових з історії і розвитку міста.

¹ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Ч. I. -

Одесса, 1850. - С. 123-124.

² Там же, С. 125.

³ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Ч. 2. - Одесса, 1853. - С. 73.

⁴ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 65, 74, 157, 185-186.

⁵ Карелин И. Никополь. Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. 6. - Одесса, 1867. - С. 524.

⁶ Там же, С. 525.

⁷ Там же, С. 529.

⁸ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. - Т. 1, Львів, 1990, с.77.

⁹ Словарь географический Российского государства. - Ч. 4, отд I. - М., 1805. - С. 658-659.

¹⁰ Географическо-статистический словарь Российской империи. - Т. III. - Вып. I. - СПб. - С. 475-476.

¹¹ Городские поселения в Российской империи. - Т. 2. - СПб, 1861. - С. 168.

¹² Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. - Т. 21. - СПб, 1897. - С. 143.

¹³ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. - Т. 14. - СПб, 1910. - С. 636.

¹⁴ Шапошников Г. Як виникло місто Нікополь. Історико-географічний збірник. - Т. 4. - К., 1931. - С. 207-208.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, С. 212.

¹⁷ Апанович Е.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - К., 1954. - С. 7-10.

¹⁸ Литвин М. Отрывки о правах татар, литовцев и москвитян. Отрывок 9. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I. - К., 1890. - С. 50.

¹⁹ Особистий архів : лист співробітника рукописного відділу Вільнюського держуніверситету С. Стакулене від 1.12.1988 р., лист директора ЦДІА Литовської РСР. І. Баравикаса № 3-138 від 7.07.1988 р.

²⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. - К., 1969. - С. 435-436.

²¹ История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. - К., 1977. - С. 425-426.

²² Меньшиков Г.И., Позняков К.И., Пятигорец А.И. Никополь 200. - Днепропетровск, 1980. - С. 3-4, 13-17.

²³ Акимов А.С. Никополь. Путеводитель. - Днепропетровск, 1988. - С. 11-18.

²⁴ Большая Советская Энциклопедия. - Т. 18. - 3-е изд. - М., 1974. - С. 16.

²⁵ Радянська енциклопедія історії України. - Т. 3. - К., 1971. - С. 237.

²⁶ Українська Радянська Енциклопедія. - Т. 7. - Вид. 2. - К., 1982. - С. 371.

²⁷ Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій. - К., 1972. - С. 76.

III. Фольклорні джерела про заснування м. Нікополя

Перекази про початок заселення території сучасного міста письмово зафіксовані у другій половині XIX ст. рядом дослідників. Вони привертають увагу тим, що це усна історія краю, яка передавалась із покоління в покоління. Слід зауважити, що автори записів були людьми різного фаху.

1. М. Драчевський, штабс-капітан Генерального штабу: „По преданию начало заселения этого места (Никополь) положил некто запорожец Никита, занимавшийся перевозом пеших людей на противоположный берег в Тавриду. В последствии явились по приглашению Никиты другие его товарищи, переправа через Днепр стала уже производиться на дубах и таким образом заселение это, постепенно возрастая, названо было Никополь. В церкви во имя Покрова святой Богородицы, построенной Никитою прежде на берегу ручья Орлова, а потом перенесенной на середину местечка, хранятся следующие примечательные по своей древности и количеству предметы”¹.

2. В. Терещенко, письменник: „Никополь, ныне безуездный город Екатеринославской губернии. Он назывался у запорожцев Микитиним и был их Сечью. На крутом берегу была построена кошевым Микитою (Никитою) церковь, которая подмытая водой в конце прошлого столетия. Против бывшей старинной церкви находится перевоз, называвшийся Микитиним, который теперь состоит в распоряжении соляного ведомства...”².

3. О. Чирков, відставний підполковник: "Вот как предание говорит об учреждении запорожцами здесь переправы и основании Никополя. Еще в XV столетии, когда запорожцы то признавали над собою владычество поляков, то отлагались от этой власти, в это время ими были заняты наивыгоднейшие места, преимущественно с правой стороны по прибережью Днепра и вверх от порогов; местом главного их Коша был остров Хортица, а второе столь же важное место, особенно для переправы, было занятое предприимчивым и богатым запорожцем Никитою, который поселился здесь со своей семьей и работниками в устроенном курене; построил здесь дубы и на этих дубах открыл переправу через Днепр на противоположный нагорный берег; тогда здесь от Днепра к востоку открылся небольшой залив, так, что часть Днепра своим очертанием в этом месте представляла обыкновенные вилы, получила название Никитина Рога. Так как эта переправа была одною из важнейших на Днепре, то Никитин курень при ней начал постепенно и быстро расширяться переселявшимися сюда семейными запорожцами, от этого из Никитина куреня скоро образовалось большое и важное торговое село, которое, как объяснено, называлось по имени бывшего куреня - Никитиним Рогом, впоследствии называлось просто Никитино..."³.

4. В. Павлович, штабс-капітан Генерального штабу: „Местечко Никополь Екатеринославского уезда... По преданию, начало заселения этого местечка положил запорожец Никита, занимавшийся перевозом других людей на противоположный берег в Тавриду. Мало-помалу, по важности пункта для переправы, в этом месте образовалось население, названное по имени основателя Никоподем”⁴.

5. І. Карелін, протоієрей Свято-Покровської церкви: „Некто Микита, предприимчивый малоросс, пленясь рассказами своих собратьев, бывших в походах против крымских

татар, о привольях Днепра... а может быть, и сам участвовавший в походах против "бусурман", с которыми издревле Украина вела войны - этот Никита поселился на мысе у Днепра, который и получил название его именем „Микитин Рог”. Это предместье Никополя и ныне носит название „Микитине”. Люди, недовольные настоящим, или, по жажде к приволью и разгулу, стекаясь мало-помалу на Микитин Рог, составили общину: а для удобного сообщения с крымцами, кочевавшими на р. Конке, по левой стороне Днепра, против Микитинога Рога, для меновой торговли, а равно и для переправы в Крым жителей Украины за солью, товарищество это завело впоследствии перевоз, названный по имени осадчего: Микитин Перевоз... Время основания Микитинога Рога с точностью определить невозможно, по неимению письменных актов, а в преданиях жителей ничего о нем не сохранилось...”⁵.

6. Я. Новицький, вчитель-етнограф, історик, який записав у Нікополі 12 червня 1894 р. переказ від 78-літнього Дмитра Степановича Биковського: „Спрежду на цим мисти, де тепер Ныкыполь, слободы не було, а жылы запорожци хуторамаы. По цей бикь Днипра земля була козацька, а по той бикь - турецька. Перевозь туть бувь сь поконь вику. Де теперь на Днипри був остривь Орловый; его змыло водою; винь був великий и на ему, кажуть, було становите (Кошь) сичових рыбалоць. Жылы тоди рыбалки и понад ричкою Лапынкою. Ныкыполь подылывся на куты: де теперь церква и лавкы - здавна зветься мистечко, дали вгору по Днипру, аж до Лысой горы то - Довгаливка, - жылы запорожци Довгали, дали вь степь - Лапынка, прозвано по ричци Лапинци, а тут биля перевозу, де и моя хата, - Микытыне, живь багатий козак Мыкыта. Попервах и слобода звалась Мыкытыною, а якь поставылы запорожци церкву, - назвалы попы Ныкыполем и звемо такь по сей день. У запорожцив Сичь була вь Капуливици та вь Покровський (слободы), а вь Ныкыполи було раздолля велике, був торжокь, булы шынкы, пивча, попы, музыкы. Оце як набрыдне якому козакови сьдить у Сичи, то винь отпроситья у кошового и гайда вь Ныкыполь гулять. Як тико вь слободу, так и поверта до Мыкыты...”⁶.

Ці перекази свідчать про запорожця Микиту, без сумніву, українця, який поселився на річковому мисі та іменем якого назвали урочище, де з'явилось потім поселення. Проте, порівнюючи перекази, помічаємо розбіжності в даних про особистість Микити та виникнення поселення:

1. Самітній козак-перевізник, який запросив своїх товаришів на поселення до себе і збудував церкву.
2. Кошовий Січі, який збудував церкву.
3. Багатий сімейний козак з наймитами, що заснував переправу та село.
4. Самітній козак, що заснував перевіз, поруч з яким утворилося поселення.
5. Самітній козак, поруч з житлом якого згодом поселились інші козаки, що заснували перевіз.
6. Багатий козак-шинкар, який жив у слободі.

Спільною рисою у всіх переказів є спроба пов'язати заселення території сучасного міста із запорожцями. На жаль, жоден з них не має вказівки на час появи Микити на річковому мисі та будівництва церкви.

В силу специфіки даних фольклорних джерел, їх використання можливе лише при

вивченні топоніміки міста.

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния. - Т. 11. - Ч. 4. - СПб, 1850. - С. 167.

² Терещенко В. Очерки Новороссийского края. - СПб, 1854. - С. 69-70.

³ НКМ. Арх. № 5 535.

⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. Составил Генерального штаба штабс-капитан В. Павлович. - СПб, 1862. - С. 331-332.

⁵ Карелин И. Никополь. Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. 6. - Одесса, 1867. - С. 523-524.

⁶ Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. - Рига, 1990. - С. 36-37.

IV. Історичні джерела кінця XVI - початку XVII ст. про Микитин Ріг

Як згадувалось вище, перше документальне підтвердження згадки про місцевість, де розташований Нікополь, та її довкілля знаходиться у щоденнику австрійського посла Е. Лясоти, який приїздив до запорозьких козаків улітку 1594 р.: „2 липня... того ж дня до Мамай-Сури старого городища, де збереглися залишки валів старої фортеці на татарському боці. Потім до Білозірки (річечки, яка тече з татарських степів і тут, при впадінні в Дніпро, утворює озеро; тут теж є городище й вали великого старого міста). Далі до Кам'яного затону (затока Дніпра по татарському боці, яка має кам'яний берег і від того отримала свою назву). Тут татари взимку, коли Дніпро замерзає, звичайно влаштовують свою переправу й перехід, а також відкуп, тобто викуп полонених. Звідси берегом аж до Білого озера тягнеться високий насипний вал... Звідси до Микитинового Рогу, що на лівій руській стороні. Недалеко звідси заночували на острові.

Дня 3 липня. До Лисої Гори по лівому, або руському, боці...”¹

У російській картографії назви Микитин Ріг та Лиса Гора згадуються в такому документі, як „Книга Большому Чертежу”, що була надрукована у Москві Розрядним Приказом у 1627 р. Це опис мапи володінь московського царя та прилеглих до них територій сусідніх

держав, що була складена в кінці XVI - на початку XVII століття².

Точна дата складення мапи невідома. Упорядники мапи наводять свідчення запорозьких козаків:

„...А ниже Томаковки миля Лысыя Горки

А ниже Лысые Горки миля Микитин Рог

А ниже Микитинога Рогу миля Затон Каменный„³

Слід відзначити, що у „Книге Большому Чертежу” згадувалися і поселення цього регіону, зокрема татарські - Мамаїв Сарай, Ісламові Городки.

В „Історії Української козащини” М. Грушевський наводить повідомлення брацлавського хорунжого Хмелецького канцлеру Речі Посполитої про події на Запорозжжі та в Криму восени 1628 р. Зокрема, цитує з нього про переправу союзних на той час козацьких та татарських військ через Дніпро: „Рушивши з Микитинога Рогу до Камінного затону, два дні переправлялися за Дніпро”⁴. Доктор історичних наук Ю.А. Мицик, детально вивчаючи питання союзу між Калгою-султаном Шагін-Гіреєм і запорожцями, уточнив, що мова йде про місце написання листа провідника татар: „Даний біля Микитинога Рогу за порогами, рушаючи з кочовиська дня 8 листопада 1628 р.”

5

.

Нажаль, більше джерел, які б засвідчили про Микитин Ріг за цей період, поки не виявлено. На відомих науковцям картах Литви князя Радзівіла 1613 р. та 1633 р., де, зокрема, показана нижня течія Дніпра, позначені лише козацькі поселення Хортиця і Томаківка⁶.

Аналіз вище наведених джерел швидше свідчить про назву природно-географічного об'єкту на кордоні запорозьких козаків з Кримським ханством по Дніпру, ніж про назву поселення. Цілком можливо, що один із запорожців жив певний час на річковому мисі або з деяких невідомих нам обставин залишив своє ім'я річковому мису та нашій історії.

Також відзначимо, що це урочище з топонімом українського походження відоме за часів існування Томаківської і Базавлуцької Січей. Досить вірогідно, що на Микитиному Розі або поруч з ним у зручному місці перебували козацькі пікети як рухома варта тієї ділянки кордону, де була одна з татарських переправ, про що згадує Е. Лясота. Тому місце перебування козацького поселення на Микитиному Розі у ті часи постійних війн з татарами могло бути тільки при наявності укріплення і військової залоги. Але про це джерела того часу нічого не повідомляють.

¹ Лясота Е. Щоденник // Жовтень. - 1984. - № 10 - С. 108-109.

² Петров В. Географические справочники XVII в. Сборник "Исторический Архив". - М., 1950. - С. 75.

³ Книга Большому Чертежу. - М. : Издат-во АН СССР, 1950. - С. 111.

⁴ Грушевський М. Історія Української козащини. - Т. II // Вітчизна. - 1990. - № 10. - С. 184.

⁵ Мицик Ю. Козацький союзник // Зоря. - 1993. - 27 лют. ⁶ Матеріали по истории русской картографии. Карты всей России и западных ее областей до конца XVII ст.

Собр. В. Кордт. - Вып. II. - Киев, 1910. - Карты XV, XVII.

V. Історичні джерела про Микитинську Запорозьку Січ

Виникнення поселення на Микитиному Розі пов'язана з будівництвом на ньому Запорозької Січі. Це відбулося за таких обставин.

Після поразки козацького повстання під проводом П. Бута польський сейм прийняв „Ординацію Війська Запорозького реєстрового”, де, зокрема, було ухвалено: „Полки с их полковниками должны по очереди выступить в Запорожье для защиты той области и для того, чтобы препятствовать татарам переправляться через Днепр. Они должны предостерегать, чтобы своеволие не отправлялось в морские походы...”¹.

Весною 1638 р. на Базавлуцькій Січі почалось повстання під проводом Я. Острянина. Але частина запорожців (до 10 000 чоловік) пішли на Дон, і повстанці вирушили у похід в ослабленому складі. Після поразки козаків у боях з польським військом шляхта примусила їх прийняти положення „Ординації”, що й було зроблено у Києві в серпні 1638 р. Позаяк шляхта не задовольнилась тільки однією угодою із старшиною козацьких полків, 24 листопада 1638 р. в урочищі Маслов Стан козацька рада змушена була ще раз засвідчити свою готовність виконувати Ординацію². Там же було оголошено, що керівні посади у козацьких полках можуть займати лише поляки. І тільки після цього розпочалися заходи по будівництву фортеці на Микитинсько-Кам'янозатонській переправі.

Історик І. Срезневський наводить таке свідчення: „По сказанню Дзевовича, она построена во время возобновления Койдака Федором Линчаем, по имени коего и казаки его назывались линчаевцами...”³.

Як уже згадувалось, роком будівництва фортеці вважається 1638 рік. Але, якщо проаналізувати літопис Г. Грабянки, поляки змогли проникнути за пороги не раніше весни 1639 р., оскільки взимку їх військо вимерзло у поході, навіть не дійшовши до Кодака⁴. Польський гетьман Конєцпольський зумів організувати відбудову Кодака тільки влітку 1639 р. ⁵. Таким чином, будівництво козацької фортеці на Микитиному Розі слід віднести до 1639 р.

Є фрагментарні відомості про те, що козаки цієї фортеці на чолі з Іваном Полежаенком воювали з поляками та реєстровцями. В бою під Кам'яним Затонем Полежаенко загинув, і поляки оволоділи козацькою фортецею.⁶

У січні 1648 р. Січ на Микитиному Розі опинилася в центрі козацького повстання під проводом Б. Хмельницького, який утік на Запорожжя від переслідувань поляків. Ось що

повідомляє Г. Грабянка про його дії: „Спершу подався на острів Бучки, а потім втік на Микитин Ріг, знайшов там чоловік триста козаків, розповів їм про себе, про все те, що ляхи з козаками задумали зробити, про ту наругу, яку вони чинять не лише над козацтвом, а й над Господніми храмами... На Запоріжжі не міг військо зібрати (через залог, яка складалась я жовнірів на чолі з полковником лядським і була поставлена серед запорожців), хоча і бачив, як справа на лад іде... Спершу усіх жовнірів польських та німців-найманців (що залогою на Запоріжжі стояли) винищив...”⁷.

Літопис Самовидця має таку цікаву деталь: польський гетьман Потоцький послав війська придушити козацьке повстання, „приказавши оним, жеби йшли просто на Запороже до Січі зносити Хмельницького албо осадити его з войском...”⁸.

19 квітня 1648 р. на козацькій раді у Запорозькій Січі Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького і звідси вирушив на війну з поляками⁹. В Нікополі увічнено пам'ять про ці події: в середині 50-х років на площі у старій частині міста було відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому (авт. І. Кавалерідзе) і пам'ятний знак

10

Січ на Микитиному Розі була недовго: внаслідок відкритих підходів з боку степу запорожці перенесли її в 1652 р. на Чортомлицькій Ріг. Не останню роль відіграла та обставина, що „во время войны Хмельницкого с поляками, она два раза розорена была татарами...”¹¹. Через те, що гетманська столиця знаходилась у Чигирині, Січ втратила своє провідне становище і перетворилася фактично у головну прикордонну фортецю, де був центр лише Війська Запорозького Низового ¹².

Проте перенесення Коша не обов'язково повинно бути пов'язане із зруйнуванням самого укріплення на Микитиному Розі. Воно було дуже важливим форпостом як для запорожців, так і для гетьманських військ. Свідченням того є вищенаведена згадка про два напади татар на Микитинську Січ. Вже виходячи з цього, можна стверджувати, що після першої руйнації вона була відновлена. І після другого нападу, більш ніж вірогідно, теж була відбудована для захисту земель Війська Запорозького Низового, визначених універсалом Б. Хмельницького від 15 січня 1655 р.¹³

Доктор історичних наук В.І. Сергійчук, досліджуючи морські походи запорожців, у своїй праці наводить лист наказного гетьмана І. Безпалого до запорозьких козаків від 4 червня 1659 р. з проханням про допомогу у боротьбі з татарами, де, зокрема, у зверненні говориться: „...панам, товариству и братье нашей милой, кошовому гетьману, обозному, судьям, есаулам, полковником, сотникам, атаманам куренным и всей черни Войска его величества на Запорогах, в сечах по лугах и на полях обретающимся...”¹⁴ Про які січі може йти мова, свідчить згадка у літописі С. Величка про будівництво московитами без узгодження із запорожцями в 1692 р. фортеці Кам'яний Затон: „...навпроти старої Запорізької Січі, що була на тому боці Дніпра, недалеко від Січі іншої...”

15

. Навпроти Кам'яного Затону могла бути тільки Микитинська Січ.

Таким чином, у другій половині XVII ст. запорозькі козаки після переносу Січі з

Микитиногу Рогу на Чортотлицький не покинули стару Січ напризволяще. Ймовірно, там було залишено бойовий підрозділ козаків там для виконання функцій прикордонної варти. Серед джерел XVII століття, які свідчать про існування Запорозької Січі на Микитиному Розі, слід першою згадати „Историю о казаках запорожских” С. Мишецького

16

Д. Яворницький, який обстежив місця Запорозьких Січей, наводить свідчення старожилів за якими Микитинська Січ була розташована на мисі по правому берегу Дніпра на 350 сажень нижче пароплавної пристані м. Нікополя¹⁷.

Дослідник запорозької старовини А. Кашенко залишив схему Микитинської Січі, на якій зображено нерівну лінію валу, котрий опирається на береги р. Лапинки і Дніпровського рукава. Він має вхід з боку степу і окремо прилегле до нього укріплення, що прикриває фортечний вал Січі з південно-східного боку¹⁸.

Проте слід додати, що це було не єдине укріплення на території сучасного Нікополя. Так, І. Карслін свідчить, що „на горе против Никополя близ кладбищенской церкви видны окопанные рвом земляные валы, протяжением в длину 750, а в ширину 500 сажен: но валы эти не представляют крепости, а лишь временное, хотя довольно прочное укрепление, в котором с достоверностью можно сказать, находился отряд, посланный коронным гетманом Потоцким для наблюдения за действиями казаков в то время, когда Хмельницкий явился в Микитинскую Сечь”¹⁹.

Д. Яворницький також обстежив це укріплення, яке мешканці Нікополя називали „запорозький окоп”: „Ці укріплення мають вигляд правильного кола й оточують дуже великий простір землі завдовжки 750 й завширшки 500 сажень, захоплюючи всю базарну площу Нікополя й досить багато селянських дворів”²⁰. Проте Яворницький схильний вважати, що це ретраншемент "от россиянам в прежние годы как хаживали Крым воевати”, як писав про нього С. Мишецький

21

Є два джерела XVIII ст., які мають згадку про укріплення у Микитиному. Так, на запит інженер-полковника В. Менцеліуса про них кошовий отаман П. Калнишевський 25 липня 1763 р. відповідав: „Что же требуется Вашим высокоородием объяснения, есть ли в Коше известие, в какое время и для каких надобностей и какие именно имеющийся в Никитине на горе взниз старой вал зделан, то по оправкам в Коше учиненным, такова известия не сыскалось, а носится эхо между старинными казанами, по объявлению и тех умерших старинных же казаков, что якобы тот вал учинен в давнем времени поляками во время владения Польше(ю) здешнюю землю, а для каких надобностей не известно...”²².

Але, мабуть, пошук інформації про ці укріплення продовжувався, тому, що на мапі прикордонних земель, складеній у 1764 р. штурманом Кіпріановим, показане зображення фортеці на північний захід від Микитиногу Перевозу понад р. Підпільною (Лапинкою в XIX-XX ст.) з написом: „Во оном месте прежде была крепость, называемая Запорожская

вервь”²³.

Таким чином, можна вважати доконаним факт будівництва Січі на Микитиному Розі у 1639 р. Після розташування Коша на Чортотлицькому Розі укріплене поселення на Микитиному під назвою Стара Січ існувало до кінця XVII століття. Вважається, що місце Січі нині затоплене. Проте не можна у зв'язку з новими даними, погодитися з раніше визначеним місцем розташування Січі та її укріплень. Це питання потребує додаткового дослідження.

- _____ ¹ Воссоединение
Украины с Россией. - Т. 1. - М., 1954. - С. 257.
- ² Історія Української РСР. - Т. 1. - Кн. 2. - К., 1979. - С. 276-268.
- ³ Срезневский И. Украинская летопись. - Харьков, 1835. - С. 117.
- ⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. - К., 1992. - С. 32.
- ⁵ Там же.
- ⁶ История Малороссии Николая Маркевича. - Т. 1. - М., 1842. - С. 159.
- ⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. - К., 1992. - С. 38-39.
- ⁸ Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 49.
- ⁹ Літопис Самійла Величка. - Т. 1. - К., 1991. - С. 59.
- ¹⁰ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. - К., 1987. - С. 119.
- ¹¹ Срезневський И. Украинская летопись. - Харьков, 1835. - С. 117.
- ¹² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - Вид. 2, випр. і доповн. - Львів, 1990. - С. 251-252.
- ¹³ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша запорізького. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 614-616.
- ¹⁴ Сергійчук В.І. Морські походи запорожців. - К., 1992. - С. 53.
- ¹⁵ Самійло Величко. Літопис. - Т. 2. - К., 1991. - С. 366.
- ¹⁶ История о козаках запорожских. - Одесса, 1852. - С. 9-10.
- ¹⁷ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-ох томах. Т. 1. - Львів, 1990. - С. 78.
- ¹⁸ Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке Низове. - К., 1992. - С. 104.
- ¹⁹ Карелин И. Никополь. Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. 2. - Одесса, 1867. - С. 525.
- ²⁰ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. - Т. 1. - Львів, 1990. - С. 78.
- ²¹ История о козаках запорожских. - Одеса, 1852. - С. 10.
- ²² Ленченко В. Листи кошового отамана П. Калнишевського 1763 року про устрій Запорізької Січі // Пам'ятки України. - 1989. - № 3. - С. 30.
- ²³ Запорізька обласна наукова бібліотека ім. М. Горького. Фонд Фоменка О. № 14.

VI. Історичні джерела про Микитин Перевіз

У нікопольському краєзнавстві вважається незаперечним факт згадки Микитиного

Перевозу в Андрусівському договорі Московського царства та Польщі 1667 р. Про це писали І. Карелін, Д. Яворницький, Г. Шапошников, відзначили сучасні автори в своїх картинах про Нікополь. Звернення до тексту офіційної публікації договору показало, що такої згадки у ньому немає. Про Запорожжя повідомляється таким чином: "...И вниз Днепра, что именуется Запороги, тамошние казаки, в каких они там оборонах, островах и поселеннях своих живут, имеют быть в послушании, под обороною и под високою рукою обоих великих государей наших на общую их службу от наступающих, от чего Боже сохрани, бусурманских сил..."¹.

Виявити, коли з'являється назва Микитин Перевіз, дуже важливо. Адже перевозом називали переправу лише в разі наявності при ній поселення, мешканці якого забезпечували перевіз людей, товарів і за це отримували певну плату.

На запит Державної колегії іноземних справ Російської імперії у грудні 1755 р. про Кодацький та Микитинський перевози Кошова старшина Війська Запорозького Низового повідомила: "...Означенные перевози состоят в российской, а не турецкой границе в волностях войсковых запорижских и учреждении оние Никитинский из давних лет, а когда именно неизвестно да и в Коше того не ведают за неимением записов..."².

Під час Північної війни, після того, як російські війська зруйнували Січ у 1709 р., запорожці перейшли під владу турків і татар. Гетьман П. Орлик уклав з ними спеціальну угоду про їх протекцію над Військом Запорозьким та його права³.

У своїй праці про запорозьких козаків князь С. Мишецький писав, що за договором з турками, козаки мали також право тримати перевози, брати мито на Дніпрі біля Кодака, Микитино, Кам'янки, Кизикермена⁴.

Це дає підставу вважати, що на основі Старої Запорозької Січі в кінці XVII - на початку XVIII ст. утворилось поселення Микитин Перевіз, яке мало певний статус. А про те, що козаки повернулись на місця своїх містечок і зимівників, свідчать знайдені на цвинтарях Покровського, Капулівки, Нікополя могильні хрести з датами смерті запорожців у період турецько-татарської протекції над Військом Запорозьким - 1710-1733 рр.⁵ Поселення Микитин Перевіз залишилося і під час повернення запорозьких козаків із своїми землями під протекторат Російської імперії у 1734 р. Тут знаходилась запорозька залага в 150 козаків, митниця з посадовими особами від кошової старшини Війська Запорозького Низового - шафар, писар, підшафарій, підписарій

⁶

. Останні збирали прибутки, брали відрахунки, необхідні для утримання команди і будівель, наглядали за порядком на перевозі.

У Микитиному Перевозі знаходилось кілька десятків будинків (хат) сімейних запорожців, 10 шинків⁷, церква Покрови Святої Богордиці⁸. У 70-х роках XVIII ст. до неї було приписано 300 зимівників, розташованих поблизу поселення

⁹

.

Російський уряд тримав у Микитиному Перевозі військовий пост з комісаром і перекладачем від Колегії закордонних справ¹⁰.

Переправи через Дніпро і плавні біля Микитиноного перевозу складали досить велику протяжність - 3 версти. Незважаючи на це, тут був інтенсивний рух торгових караванів, що приносило значні прибутки кошовій старшині¹¹.

У 1774 р. у Микитиному Перевозі була організована поштова станція, де служили спочатку троє, а потім ще семеро козаків¹².

Значення того чи іншого населеного пункту у ті часи можна побачити і в тому, як він відображений на тогочасних картах. Микитин Перевіз ми знаходимо на :

- "Генеральной ландкарте от Киева по реке Днепру до Очакова и по степи до Азова..." 1743 р. ¹³

- "Генеральной карте от Киева по р. Днепру до Очакова и по степи до Азова..." інженер-полковника Дебокseta 1751 р. ¹⁴

- "Карте пограничной к реке Днепру и протчим в оную впадающим речкам и около лежащих знатних городам крепостям и прочим местам..." 1764 р. ¹⁵

Особливо цінним є й те, що на ній показано умовними знаками розташування фортеці запорожців понад р. Підпільною (Лапинкою) та зимівників запорозьких козаків на правому березі Дніпра вгору від Микитиноного Перевозу, де зараз розташовані Довгалівка і Новопавлівка - історичні передмістя Нікополя.

- "Карте границ польских, начиная от Балты аж до реки Синяя Вода, включая слободы козаков уманских запорожских, степи татар очаковских, и ногайских с их ордами..." 1767 р. з атласу Річчі Занонні ¹⁶.

- "Карте течения реки Днепра и Буга от Елисаветградской провинции вниз до объединения их вод..." 1775 р. ¹⁷, де також були показані дороги та зимівники поруч з Микитиним Перевозом.

У 1758-1764 рр. канцелярія Коша неодноразово зверталась до гетьманської генеральної військової канцелярії та до вищих органів влади Російської імперії з проханням перенести Січ з р. Підпільної на Микитин Перевіз. Нове розташування Січі було б дуже зручним для розвитку торгівлі з іншими країнами. Здійснювались і певні заходи для реалізації цього проекту. Проте Катерина II у 1764 р., зваживши на протести Кримського хана та Порти Оттоманської, ухвалила "той Сечи Запорозькой на новое место перенесение до будущего удобного времени отложить".

Під час російсько-турецької війни, яка розпочалась у 1768 р., кошова старшина знову підняла питання про перенесення Січі до Микитиноного Перевозу, але на це у червні 1775 р. була дана зовсім інша відповідь. За рішенням Катерини II Військо Запорозьке Низове було скасоване, кошова старшина - заарештована.

Таким чином, всі вищенаведені дані піддають сумніву уявлення про Микитин Перевіз як

про невелике село. Запорозьке поселення Микитин Перевіз мало особливий статус у складі Війська Запорозького Низового. Він був визначений прикордонним розташуванням поселення, наявністю адміністративних установ (митниці, поштової станції), знаходженням у ньому церкви Покрови Богородиці як центру приходу. Микитин Перевіз мав і містобудівну перспективу, яка не була реалізована внаслідок захоплення російськими військами запорозьких земель та знищення Запорозької Січі.

- ¹ Полное собрание Законов. - Т. 1. - СПб, 1830. - С. 659.
- ² Материалы по истории Запорожья. Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. 20. - Одесса, 1892. - С. 95-96.
- ³ Субтельний О. Мазепинці. - К., 1994. - С. 188-190.
- ⁴ История о козаках запорожских. - Одесса, 1852. - С. 21.
- ⁵ Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. - К., 1995. - С. 275.
- ⁶ Карелин И. Никополь. - Т. 6. - Одесса, 1867. - С. 526-527.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 157.
- ⁹ Материалы по историко-статистическому описанию Екатеринославской епархии. - Вип. 1. - Екатеринослав, 1880. - С. 64.
- ¹⁰ Там же, С. 65.
- ¹¹ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и его народе и казаках вообще. 1785-1787. - М., 1847. - С. 80.
- ¹² Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 15-186.
- ¹³ ЦДВІА Росії, ф. ВУА, д. 20114, № 1495.
- ¹⁴ ЦДВІА Росії, ф. 416, оп. 1, с. 241.
- ¹⁵ Атлас Річчі Занонні, таб. 21.
- ¹⁶ Державна Публічна Бібліотека АН УРСР, № 17483.
- ¹⁷ Яворницкий Д.И. Число и порядок Запорожских сечей (отд. оттиск из аирельской книжки журнала "Киевская старина"), 1884. - С. 20.

VII. Утворення містечка Нікополь

Під час знищення Запорозької Січі у червні 1775 р. Микитин Перевіз був зайнятий піхотними частинами російської армії.

Як згадувалось вище, у вересні 1775 р. Катерина II ухвалила побудувати на Микитиному Перевозі фортецю Славенськ. Де саме було на той час обрано місце під її будівництво, залишалось до сьогодні невідомим. На "Примерной генеральной карте Новороссийской и Азовской губернии, сочиненной июля 18 дня 1775 года" вказано розташування не двох, а п'яти запланованих фортець. Навпроти розташованих на правому березі Дніпра Запорозької Січі, Новосіченського ретраншементу, Микитинового Перевозу на лівому, поблизу Кам'яного затону, зазначено: - "I-я крепость Славенск." Таким чином, є підстава стверджувати, що місця розташування Микитинового Перевозу і запланованої фортеці Славенськ не є тотожними і розділені рікою й плавнями¹.

Проте ні місто, ні фортеця Славенськ не були побудовані, хоча на мапі Новоросійської губернії, яку склав І. Ісленьєв у 1779 р., показана фортеця Славенськ замість Микитинового Перевозу². Даний випадок можна розглядати як помилкову інформацію.

На той час Микитин Перевіз (Микитине) входило до складу Славенського повіту Славенської провінції вищеназваної губернії і мало статус містечка³. У 1778 р. з Покровська в Микитине були переведені провінційна канцелярія і духовне правління. Розташування таких органів влади давало можливість підвищити рівень адміністративного статусу з містечка до провінційного міста.

Ускладнення у відносинах з Кримським ханством змусили царських урядовців видати розпорядження про підготовку проекту нової фортеці на Микитиному Перевозі. Такий "План вновь проектируемого укрепления Никополь, что ранее назывался Никитин Перевоз, для содержания воинской команды одного батальона. Сочинен 1780 марта 30" був складений інженером-прапорщиком М. Радіним і ухвалений губернатором Язиковим⁴.

На цій мапі показано план фортеці, що має капонірні фронти з реданами посередині та чотири внутрішні квартали для залоги. Також на ній позначено близько тридцяти існуючих житлових та господарських будівель, церква, шляхи. На північ від фортеці планувалось збудувати "форштат для партикулярних жителей"⁵.

Для будівництва цього форпосту імперії губернська влада насильницьки виганяла запорожців із зимівників і примушувала їх селитися у Нікополі. Тільки цим можна пояснити зростання у ньому кількості будинків.

Офіційно до літа 1781 р. використовувалась назва Славенськ, а потім Нікополь. У 1780-1781 рр. Славенський повіт іноді називався Нікопольським. Тільки в 1782 р. повіт стійко називався Нікопольським, хоча Славенська провінція існувала до кінця 1783 р.⁶ Проте фортеця, назву якої дали поселенню, так і не була збудована.

У 1782 р. губернські органи влади вважали, що Нікополь повинен мати статус міста. На той час у ньому розташувалась Славенська провінційна канцелярія. Для цього потрібно було отримати відповідний указ.

30 березня 1783 р. Катерина II видала Указ про перетворення Новоросійської губернії у Катеринославське намісництво, на яке розповсюджувалось загальнодержавне положення про губернії від 7 листопада 1775 року⁷. У Нікополі мешкало 1008 чоловік, з них відносилось до станів: духовного - 21 чоловік, чиновників - 51 чоловік, сільських - 936 чоловік⁸.

У повіті було мало мешканців, щоб відповідно до їх кількості прийняти позитивне рішення про збереження Нікопольського повіту і надання Нікополю статусу міста. Тому він і був визначений містечком новоутвореного Катеринославського повіту⁹.

У 1783 р. Нікопольська митниця, яка у 1776 була головною у Новоросійській та Азовській губерніях, за рішенням князя Потьомкіна була переведена у Крим¹⁰.

Таким чином, у 1775-1783 рр. Нікополь як фортеця і як місто не відбувся.

¹ ЦДВІА Росії, ф. 182, "Екатеринославская губерния", л.14.

² ЦДВІА Росії, ф. ВУА, д. 20130.

³ Кабузан В.М. Заселение Новороссии. - М., 1976. - С .56.

⁴ ЦДВІА Росії, ф. 349, оп. 19, д. 6466.

⁵ Там же.

⁶ Кабузан В.М. Заселение Новороссии. - М., 1976. - С. 56.

⁷ Там же, С. 59.

⁸ Карелин И. Никополь. - Т. 6. - Одесса, 1867. - С. 530.

⁹ Там же.

¹⁰ Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. 4. - Отд. II-PII. - Одесса, 1860. - С. 373.

VIII. Про спроби змінити правовий статус містечка Нікополя

Зростання значення Нікополя як торгово-ремісничого центру та прошарку міщан у ньому привело останніх до усвідомлення необхідності зміни статусу містечка. У 1860 р. вони направили клопотання в Міністерство внутрішніх справ Російської імперії про перейменування м. Нікополя у безповітове місто з наділенням його додатково землею.

Нікопольська сільська громада, за вимогою Катеринославської палати державного майна, 12 лютого 1864 р. дала згоду на перейменування м. Нікополя у безповітове місто з виділенням йому 978 десятин землі під вигін, що було затверджено і Нікопольським волосним правлінням.

1 червня 1867 р. міське товариство Нікополя знову направило клопотання про перейменування Нікополя в місто з наділенням його землею. З цим було згодне й Міністерство державного майна, яке вело листування з цього приводу з Міністерством внутрішніх справ.

Остаточно всі документи по вирішенню цього питання Нікопольський міський староста направив до Катеринославського губернського правління у червні 1869 р. Те повідомило, що справу перейменування Нікополя в місто подано Новоросійському генерал-губернаторові¹.

Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора вивчило докладно це питання. Зокрема, було виявлено, що: "по сведениям, какие могли быть только извлечены из местных архивов, а также дел Никопольского городского управления и Полного Собрания Законов видно, что после учреждения в 1783 году Екатеринославской губернии, образованной из губернии Новоросийской и Азовской, издан был Высочайший Указ о разделении новой губернии на 15-ть уездов, но в числе этих уездов, поименованных в указе, Никопольского учреждаемо не было. За сим в 1796 году, по случаю учреждения Екатеринославского наместничества, состоялось новое распределение уездов, вследствие которого наместничество было разделено, вместо прежних 15 только на 12 уездов, но в числе их Никопольского также не состояло. Следовательно, Никополь никогда не был уездным городом и помещенные на этот счет сведения в приведенном выше сборнике (Городские поселения в Российской империи. - Т. 11. - СПб, 1861. - С. 168)². Про це та інші подробиці справи губернатор генерал-ад'ютант Коцебу повідомив у Міністерство внутрішніх справ у жовтні 1870 р. і поставив питання, чи згодні міщани Нікополя на перейменування без наділення землею.

У 1871-1873 рр. товариство міщан і сільська громада містечка вели переговори з приводу перейменування Нікополя в місто при умові виділення йому певної частини землі.

16 грудня 1875 р. Нікопольське міське спрощене управління подало на ім'я Катеринославського губернатора своє прохання прискорити перейменування міста без наділення при цьому землею. Матеріали цієї справи знову почали розглядати Міністерство внутрішніх справ, Міністерство фінансів та губернські органи влади.

У 1880 р. для прискорення розгляду справи про перейменування містечка у місто Нікопольське міське товариство обрало трьох депутатів з повноваженням, а в 1882 р. - п'ятьох депутатів.

Вони у 1882-1883 рр. знову подали клопотання Катеринославському губернатору та Міністерству внутрішніх справ. Проте ні попередні, ні ці прохання позитивних наслідків не дали, оскільки нікопольські селяни не погоджувались на відчуження землі місту³.

У 1897 р. у Нікополі, де проживало 8 тис. чоловік, існували як міське спрощене управління, так і сільське волосне правління. Нікополь продовжував залишатися у складі Катеринославського повіту однойменної губернії як містечко⁴.

Оскільки чисельність міщан у Нікополі зростала, то органи царської влади дозволили у 1914 р. провести для них вибори у міську думу.

Після повалення царської влади у лютому 1917 р. статус Нікополя не змінився. Він залишився незмінним і під час проголошення Української Народної Республіки у листопаді-грудні 1917 р., і в час приходу до влади більшовиків у січні-квітні 1918 р. В часи існування Української держави у травні-листопаді 1918 р. у Нікополі була міська управа, яка організувала набір у сердюцьку дивізію⁵. Проте більше доку ментів про її створення і діяльність не виявлено.

¹ Пояснительная записка к делу о переименований г. Никополя в безуездный город, фонд наукової бібліотеки НКМ, фотокопія, б/н, С. 1.

² Письмо Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора Коцебу Министерству внутренних дел № 3 369 от 25.10.1870 г. фонд наукової бібліотеки НКМ, фотокопія, б/н, С. 8-9.

³ Пояснительная записка к делу о переименовании г. Никополя в безуездный город, фонд наукової бібліотеки НКМ, фотокопія, б/н, С. 2-7.

⁴ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. - Т. 21. - СПб. - 1897. - С. 143.

⁵ Фонд НКМ арх. № 583.

IX. Адміністративно-територіальний статус м. Нікополя в 1919-1996 рр.

На початку відновленої Української Народної Республіки в листопаді 1918 - січні 1919 рр. статус Нікополя як містечка не змінювався.

Під час другої війни Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки проти Української Народної Республіки війська Червоної Армії захопили Нікополь в кінці січня 1919 р. Утворений більшовиками ревком організував у лютому вибори до Рад робітничих і селянських депутатів, які стали органами місцевої влади проголошеної більшовиками 6 січня 1919 р. Української СРР.

Новоутворений виконком Нікопольської Ради робітничих і селянських депутатів почав здійснювати заходи щодо надання Нікополю статусу повітового міста. Передбачалося, що він є природним адміністративним, торговим, промисловим та культурним центром для

15 волостей Катеринославського повіту та 6 волостей Мелітопольського повіту Таврійської губернії. У ці волості Ради були послані анкети для опитування, чи згодні вони на виділення Нікополя у повітове місто та їх перебування у Нікопольському повіті¹.

На початку квітня 1919 р. відповідь дали 17 волосних Рад з 21. 10 волостей погодились на виділення Нікополя у повітове місто. 1 волость, визнаючи Нікополь за центр, згоди на його виділення не дала. 6 волостей, у тому числі Нікопольська, не вважали Нікополь за центр для себе і згоди своєї на виділення не давали². Таким чином, спроба виконкому Нікопольської Ради робітничих і селянських депутатів отримати для Нікополя статус повітового міста шляхом волевиявлення волосних рад успіху не мала.

У 1921 р. керівними органами Катеринославської губернії УРСР був створений Нікопольський повіт, який існував певний час³.

Відповідно до рішення II-ої сесії ВУЦВК УРСР від 12 квітня 1923 р. про новий адміністративно-територіальний поділ республіки, Нікополь того ж року став районним центром Криворізької округи⁴.

Зростання чисельності мешканців у Нікополі дало підстави надати йому статус міста районного підпорядкування у 1926 р.⁵ Відповідно до цього, у Нікополі була створена міська рада, яка підпорядкувалась Нікопольській районній раді та райвиконкому.

З моменту утворення у лютому 1932 р. Дніпропетровської області Нікополь увійшов до її складу. У зв'язку із зростанням населення міста і будівництвом Південно-трубного заводу об'єднаний пленум Нікопольського райвиконкому і райпарткому розглянув 25-26 листопада 1933 р. питання про існуючий статус Нікополя і направив пропозиції у вищі органи влади УРСР переглянути його. 16 березня 1934 р. Президія Всеукраїнського ЦВКУСРР прийняла постанову про перетворення Нікополя у місто обласного підпорядкування і ліквідацію Нікопольського району та Нікопольської районної ради робітничих і селянських депутатів та райвиконкому⁶. До складу Нікополя увійшли села Лапинка, Довгалівка, Новопавлівка, Сулицьке.

В подальшому, у зв'язку з утворенням у 1940 р. Чкаловського району, перейменованого у 1946 р. в Нікопольський, місто отримало статус і районного центру Української РСР⁷.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 28.06.1965 р., що затвердив Положення про порядок перетворення, обліку, найменування і реєстрації населених пунктів, а також розв'язання деяких інших адміністративно-територіальних питань в Українській РСР, Нікополю було підтверджено статус міста обласного підпорядкування і райцентру Дніпропетровської області⁸.

Після прийняття Конституції УРСР у 1978 р., відповідно до її статті 108, Президія Верховної Ради республіки затвердила 12.03.1981 р. нове положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою УРСР. Згідно з цим нормативним актом, Нікополь зберіг свій вищеназваний статус⁹.

Після проголошення незалежності України 24.08.1991 р. Верховна Рада прийняла закон про правонаступництво¹⁰. Це є правовою основою для збереження за Нікополем існуючого статусу міста без прийняття додаткового нормативного акту.

¹ Известия Никопольского Совета Рабочих и крестьянских депутатов. - 1919 г. - № 1. - 6 марта 1919 г.

² Известия Никопольского Совета Рабочих и крестьянских депутатов. - 1919 г. - № 9. - 6 апреля 1919 г.

³ Отчет Екатеринославского Губэкономсовещания Совету труда и обороны и Украинскому экономическому совещанию 7.09.1921 г. - Екатеринослав, 1921. - С. 3.

⁴ Радянська енциклопедія історії України. - Т. 3. - К., 1971. - С. 238.

⁵ Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій. - К., 1987. - С. 51.

⁶ Матеріали до звітної доповіді міськради за час 1930-1934 рр. на 1-му пленумі Нікопольської міськради членам Нікопольської міської ради виборів 1934. - Дніпропетровськ, 1934. - С. 54.

⁷ Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій. - Вид. I. - К., 1947. - С. 108.

⁸ Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій. - К., 1973. - С. 76.

⁹ Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій. - К., 1987. - С. 51.

¹⁰ Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 46.

Х. Про визначення року заснування міста Нікополя

Починаючи з 1974 р., наукові співробітники Нікопольського краєзнавчого музею, виконуючи завдання міського комітету КПУ та міськвиконкому, вели пошук архівних документів, які б дозволили уточнити дату заснування Нікополя.

На запит дирекції НКМ від 20 та 21 березня 1974 р. Центральний державний військово-історичний архів СРСР повідомив про наявність матеріалів у фонді князя Г.О. Потьомкіна про складання проекту фортеці Слав'янськ, кошторис її будівництва тощо. На них було зроблено замовлення виготовити фотокопії¹.

Дирекція музею підготувала стислу "Историческую справку о возникновении города Никополя", де на основі існуючих публікацій були викладені основні факти з історії Нікополя в XVI-XVII ст. і висловлена упевненість, що "начало городу Никополю было

положено в 1779 году..."².

Проте ця довідка не стала підставою для прийняття рішення міських органів влади про визначення цієї дати роком заснування Нікополя.

У червні 1975 р. Нікопольський МК КПУ та міськвиконком направили запит з цього приводу до Інституту Історії АН УРСР. Заступник директора Інституту Історії І.І. Слабеев підтвердив, що документів про початковий період історії Нікополя дуже мало. Він написав, що на місці Нікополя існував невеликий населений пункт, але "...его история из-за скудости сведений не прослеживается"³. Проте "намерение царского правительства построить возле существовавшего поселения крепость не было осуществлено, поэтому проекты строительства и связанной с ними переписки не могут быть приняты во внимание при определении интересующей Вас даты"

4

. Ним було рекомендовано вивчити документи центральних архівів УРСР та СРСР, пов'язаних з перейменуванням с. Микитино в Нікополь у 1781 р., позаяк цей рік пов'язаний з існуванням його як міського поселення (містечка)

5

.

У жовтні 1975 р. на запит Нікопольського краєзнавчого музею надійшла відповідь доктора історичних наук В.М. Кабузана, відомого дослідника історії Росії XVIII-XIX ст. Він дав інформацію з посиланням на архівні джерела про спроби царських урядовців перетворити Микитине у Слав'янськ, а потім у Нікополь, існування Нікопольського повіту і зробив свій висновок: "Итак, местечко Никополь, называемое первоначально Никитиным или Никитиным Перевозом, возникло на территории Кодацкой Паланки земли Войска Запорожского, где-то в 40-ые годы XVIII в. (близко к нему селение Томаковка, основанное в 1740 г.). В 1775 г. оно вошло в состав Славенского уезда Славенской провинции. На его месте планировалось построить крепость Славенск. В 1781 г. местечко переименоывается в г. Никополь однойменного уезда, в 1783 г. при создании Екатеринославской губернии и укрупнения уездов его включили в состав Екатеринославского уезда..."⁶.

Свою точку зору вчений більш докладно виклав у своїй монографії "Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII - первой половине XIX вв. (1719-1858 гг.)", що вийшла в 1976 р.⁷

На запит НКМ № 1169 від 29.10.1975 р. Центральний державний військово-історичний архів СРСР за № 937 від 24.11.1975 р. повідомив про описи містечка Нікополь з Атласу Катеринославського намісництва за 1795 р., "Военно-статистического обозрения Российской империи" 1850 р. та про те, що "в фондах архива хранится план укрепления Никополь, что прежде назывался Никитин Перевоз" за 1780 г. (фт 349, оп.19, д. 6466)⁸.

У травні 1976 р. спеціальна група в складі директора Нікопольського краєзнавчого музею Ганжі П.К. та викладача Нікопольського педучилища Авер'янова М.П. працювала в центральних державних архівах СРСР, де познайомилась з вищеназваним планом і зробила замовлення на його фотокопію.

Цей документ - "План вновь проектируемого укрепления Никополь, что прежде назывался Никитин Перевоз, для содержания воинской команды одного батальона. Сочинен 1780 году 30 марта" - послужив у довідці П.К. Ганжі "О времени возникновения г. Никополя" підставою вважати, що найменування Нікополя відбулося не пізніше 30 березня 1780 г. По-друге, перейменування відбулося не Слов'янська, а Микитинового Перевозу. По-третє - будівництва міста у 1780 р. не було. На думку П.К. Ганжі, заснування Нікополя відноситься до 1780 р., і про це будівництво зафіксовано в "Путешественных записках" В. Зуєва⁹.

Аналогічного погляду дотримується у своїй історичній довідці "О дате основания города Никополя" доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту Історії СРСР АН СРСР Дружиніна О.І.: "...Был разработан окончательный проект оборонительных сооружений и городских построек..."¹⁰, "...Никополь мыслился как город, на что указывало и самое его название..."¹¹, "...Этот "План", составленный под руководством Новороссийского губернатора Н. Языкова в соответствии с требованиями правительства и с включением уже существующих построек, является первым официальным документом, свидетельствующим о начавшемся строительстве города. Число, обозначенное на плане, следует принять как дату основания города Никополя"

¹²

Подібний висновок зробив доктор історичних наук, професор К.І. Позняков (м. Дніпропетровськ), який на підставі виявлення плану укріплення Нікополь від 30.03.1780 р. та записок В. Зуєва стверджував: "Приведенные материалы позволяют заключить, что временем основания Никополя можно считать 1780 год"¹³.

На підставі довідок П.К. Ганжі, О.І. Дружиніної, К.І. Позднякова Нікопольський МК КПУ та міськвиконком звернувся до заступника директора Інституту Історії АН УРСР Слабеева І.І. дати висновок про дату заснування Нікополя¹⁴.

І.І. Слабеев у своїй відповіді, де була дана розгорнута військово-політична ситуація у Північному Причорномор'ї в кінці 70-их - на початку 80-их рр. XVIII ст., торкнувшись плану Нікополя від 30.03.1780 р., вказав: "К сожалению, некачественная фотокопия плана не позволяет прочесть сопроводительный к плану текст, чтобы попытаться определить: является ли план планом будущих строений, или же он зафиксировал существующие частично постройки"¹⁵. На закінчення він сформулював висновок: "Таким образом, установление даты основания Никополя зависит от содержания сопроводительных надписей на карте, составленной в марте 1780 г. Если они указывают на частично существующие строения, то смело можно брать за основу 1779 год, а не 1780, каковым датирована карта"¹⁶.

Майже через 14 місяців Нікопольський МК КПУ та міськвиконком підготували на ім'я директора Інституту Історії АН УРСР нового листа, де, зокрема, сказано: "...Для решения вопроса о дате основания города Никополя направляем к Вам нашего представителя - директора Никопольского краеведческого музея т. Ганжу П.К. и посылаем качественно

выполненую фотокопию "Плана..." с расшифровкой сопроводительного текста и копиями ряда документов, свидетельствующих, что датой основания и началом настройки города является 1780 год.

На основании представленных Вам документов и при наличии достаточных для этого оснований, просим дать окончательное заключение о дате основания нашего города"¹⁷.

Відповідь Інституту Історії була блискавичною:

" № 123/637

20 апреля 1978 г.

Секретарю Никопольского Горкома

Компартии Украины

тов. Прудкову А.П.

Председателю исполкома

городского Совета народных депутатов

тов. Столбченко А.Е.

Вторично рассмотрев по вашей просьбе (письмо № 248 от 18.04.78 г.) документальные материалы о времени возникновения г. Никополя, в т.ч. улучшенную фотокопию плана проекта строительства крепости Никополь, составленную 30 марта 1780 г., Институт истории АН УССР считает, что время основания Никополя следует датировать 1780 годом.

Хотя задолго до возникновения города на его месте существовал небольшой населенный пункт, известный как Никитин Перевоз (на упомянутом плане предполагавшейся крепости указано четыре усадьбы), его считать началом истории Никополя нет оснований. Хотя строительство крепости не было осуществлено, на этом месте стал расти населенный пункт, вскоре официально получивший статус города. Академик Петербургской Академии Наук В. Зуев, посетивший летом 1781 г. Никополь, в своих "Путешественных записках" свидетельствует, что в то время в нем имелось до 80 дворов.

Таким образом, факты свидетельствуют о том, что строительство города началось в 1780 г., когда планировалась постройка крепости. На звание крепости Никополь стало название вновь возникшего города.

Зам. директора

Института истории АН УССР

С. Кульчицкий" (18).

На підставі цього документа Нікопольський МК КПУ та міськвиконком направили пропозиції про святкування 30 березня 1980 р. 200-річчя заснування міста Нікополя в Дніпропетровський обком КПУ та облвиконком. Обласні органи влади, погодившись з ними, подали лис та в ЦК Компартії України "О предложениях в связи с 200-летием основания города Никополя Днепропетровской области"¹⁹.

Після позитивного вирішення цього питання в ЦК КПУ, крім дати святкування, бюро Нікопольського МК КПУ та міськвиконком 14 травня 1980 р. ухвалили постанову "О

мероприяттях по підготовці к святкуванню 200-ліття міста Нікополя"²⁰.

Урочистості відбулися у Нікополі 18-20 вересня того ж року. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 вересня 1980 р. м. Нікополь був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора²¹.

Таким чином, дослідження Нікопольського краєзнавчого музею спільно з висновками вчених Інституту історії СРСР та Інституту історії АН УРСР, рішення місцевих і центральних органів комуністично-радянської влади стали основою для визначення дати заснування м. Нікополя.

¹ Фонд наукової бібліотеки НКМ, б/н, фотокопія.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII - первой половине XIX в. (1718-1858 гг.). - М., 1976. - С. 56, 59, 60.

⁸ Фонд наукової бібліотеки НКМ, б/н, фотокопія.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Мероприяття по підготовці к святкуванню 200-ліття Нікополя. - Нікополь, 1980.

²¹ Нікопольская правда. - 1980. - 19 сент.

XI. Літочислення м. Нікополя

Офіційне вирішення питання про дату заснування Нікополя суперечить принципам науковості та історизму, позаяк не простежує повністю еволюцію історичного розвитку сучасного міста. Це питання вирішувалось у першу чергу на засадах партійності, а саме - ідеологічних настанов КПРС. Це привело до тенденційної систематизації фактів з історії Нікополя та їх інтерпретації у проросійській спрямованості. Будь-який аспект генези Нікополя як населеного пункту - економічний, військовий, національний, юридичний свідчить про необхідність враховувати адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького як національно-державної системи українського народу ¹. Це і було проігноровано науковцями та органами влади у 1978-1980 рр.

Опрацювання матеріалів про гезу та розвиток Нікополя вимагає більш чітко визначити такі поняття, як "заснування міста" та "утворення міста".

У першому випадку це означає початок його будівництва, визначеного певним правовим актом, що надає йому статус міста або міста-фортеці. Як правило, джерелом про давні міста є історичні літописи, а про поселення нового часу - документи вищих органів влади. Розбудова міста або міста-фортеці та його статус в подальшому підтверджується актами чи нормативними документами чинного на той час законодавства. Класичними прикладами цього є заснування в Україні таких міст, як Львів, Харків, Чугуїв.

Утворення міста - це надання вищими державними органами влади статусу міста (міських прав) одному або об'єднанню кількох поселень, що досягли певного соціально-економічного розвитку, рівень якого за певними параметрами (кількість населення, розвиток промисловості, транспорту, культури) відповідає нормативним положенням чинного законодавства про місто. Це якраз і характерно для Нікополя, який отримав статус міста тільки в 1926 р.

Необхідно усвідомити різницю між поняттями "місто" як історична та як юридична категорії, які не є тотожними. Остання формулюється "Положенням про порядок питання адміністративно-територіального устрою Української РСР", затвердженим Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12.03.1981 р. і нині діючим. Отже, неможливо історичну і юридичну категорії "місто" вважати рівнозначними. І сама категорія "місто" у праві України має певну еволюцію в Х-ХХ ст., що є предметом спеціального дослідження.

Аналіз матеріалів про визначення дат заснування Нікополя та міст Дніпропетровської області, інших міст України, європейських країн вимагає визначити поняття літочислення населених пунктів. Це - тривалість їх існування на природній підоснові у соціально-економічних і національно-державних системах суспільства у календарних роках, відповідно до існуючих систем історичної хронології. На думку автора, літочислення населених пунктів, або екохронографія, що базується на досягненнях краєзнавства, джерелознавства, історії держави і права, історичної географії і картографії, історії будівництва поселень має підстави вважатися допоміжною науковою

дисципліною країнознавства. Вона визначає критерії літочислення поселень України і дає рекомендації щодо їх історико-правового забезпечення.

Екохронографія базується на таких принципах:

1. Врахування природно-географічного середовища, вплив соціально-економічної діяльності, воєнних дій як обставин і факторів утворення та існування поселення.

Природною підосноюю для формування поселення на території сучасного Нікополя була частина правого берега долини Дніпра у найвужчому місці. Територія, де розташоване місто, являє собою плато трикутної форми. Його елементами є три миси, з яких різко виступають південний (Микитин Ріг) з нижньою терасою та південно-східний, між якими знаходиться природний "амфітеатр".

Найбільш вигідною місцевістю для поселення є Микитин Ріг, захищений від північних вітрів, де була природна гавань. Тут також був перетин водних та суходільних шляхів.

Природний рельєф цієї території освоювався людьми протягом кількох століть. Вони поділяються на ряд основних етапів історичного розвитку міста. Його будівництво переривалось на короткий час або гальмувалось воєнними діями. Проте існуючі державні органи або воєнно-політичні та економічні структури відновлювали його. Це характерно для Нікополя. Але при визначенні конструктивних факторів в історії міста була врахована тільки роль російських урядовців, а не запорожців.

2. Комплексне вивчення й аналіз археологічних, історичних, картографічних, політичних, фольклорних джерел для дослідження генези поселення, на відміну від абсолютизації дати першої офіційної згадки назви в певній державній системі.

Джерела, за винятком археологічних, свідчать про заснування запорозьким козацтвом на Микитиному Розі Січі, на основі якої виник Микитин Перевіз, а потім Нікополь².

Офіційна точка зору базується на єдиному документі - "Плане вновь проектируемом укреплении Никополь..." від 30.03.1780 р. Від назви непобудованої фортеці ведеться по суті літочислення міста, яким тоді Нікополь в адміністративно-територіальній системі Російської імперії так і не став.

У той же час існує інші крайнощі, коли на підставі неперевіраних повідомлень стверджується, що Нікополь існує з 1530 р.³

3. Безперервний розвиток поселення з моменту виникнення та наявності в ньому постійного населення або такого, що відновлюється після воєнних дій, стихійного лиха, небезпечних епідемій, незалежно від його етнічних і соціальних змін, але з урахуванням (при наявності) його підлеглості державним системам.

Історичний розвиток європейських міст свідчить про численні лиха, які довелось їм пережити. Але оскільки вони відбудовувались або в них відновлювалось населення, вважається, що це не суперечить принципу безперервності, позаяк місто не зникало

назавжди із системи розселення даного народу або держави. Цей принцип використовується державними органами Російської Федерації при виданні довідників адміністративно-територіального устрою. Так, наприклад, м. Таганрог Ростовської області має "Год образования - 1698 г.", хоча після провалу Прутського походу Петра I 1711 р. він був на деякий час зруйнований російськими військами.

Історичні джерела свідчать про безперервний розвиток у ланцюгу Запорозька Січ (Микитинська, Стара) - Микитин Перевіз - Нікополь, за винятком часу руйнації внаслідок воєнних дій. Проте її наслідки за короткий час усувалися відбудовчою діяльністю українського козацтва.

Протягом 1639-1775 рр. Січ і Микитин Перевіз заснували і утримували козаки Війська Запорозького, яке було національно-територіальною автономією в унії з Польщею, Росією, Кримським ханством.

У 1775-1917 рр. Микитин Перевіз, який був захоплений російськими військами і перейменований у Нікополь, входив до складу Російської імперії.

Після трирічних національно-визвольних змагань Нікополь з 1921 р. був у складі УРСР, що була частиною Радянського Союзу, за винятком німецької окупації і перебування в Рейхскомісаріаті "Україна" з 17.08.1941 р. по 7.02.1944 р.

З 24 серпня 1991 р. Нікополь є містом незалежної держави України.

4. Необхідність розрізнення історичних або кінцевих форм правового статусу поселень і сучасний статус, який визначено чинним законодавством держави, у складі якої перебуває поселення.

Історію кожного міста можна умовно розділити на два періоди - історичний та сучасний з погляду історії тієї держави, у складі якої воно знаходиться, та її права. Умовною рисою поділу буде рішення органів державної влади про надання населенню певного адміністративного статусу. У своєму історичному розвитку Нікополь був містом-фортецею (Січ), прикордонним торгово-транспортним пунктом, що мав особливий статус (Перевіз). За часів Російської імперії він був містечком, за часів УРСР - з 1926 р. містом районного підпорядкування. Існуючий статус міста обласного підпорядкування закріплено за Нікополем з 1934 р.

5. Надання правового статусу поселенню з боку державних структур означає лише початок нового етапу, не відокремленого від попереднього етапу його розвитку та літочислення.

Вивчення питань, пов'язаних з заснуванням або утворенням міста, неможливе без чіткого з'ясування змісту поняття "місто" щодо конкретного історичного періоду (часу) існування та розташування у просторі.

Законодавство Російської імперії по-іншому трактувало поняття "місто", ніж козацьке

право. Принципово по-іншому характеризує це поняття законодавство УРСР-СРСР. Між Російською імперією та Радянською державою нема правонаступництва, у той час, коли між УРСР та Україною є.

Тому потрібно в довідниках адміністративно-територіального устрою України стосовно Нікополя в графі "рік віднесення до категорії міст" додати "обласного підпорядкування" і зафіксувати 1934 р. Історичний період розвитку Нікополя стисло викласти в підрядковій довідці, починаючи з Запорозької Січі.

6. Пошук територіальної першопояви поселення з наступним її взаємопов'язанням (або припиненням такого) з територією існуючого на сьогодні поселення, що уособлює генетичний зв'язок його історичних форм розвитку у просторі і часі.

Площа населеного пункту не є величиною сталою.

Навпаки, протягом тривалого часу або етапів історичного розвитку вона змінювалась. Формування території сучасних міст показує тенденцію їх постійного збільшення з моменту виникнення.

Тому:

- Необхідно знати так зване "історичне ядро" міста в межах його сучасної території.
- Вивчати напрями його розширення або приєднання до нього інших населених пунктів до існуючої на сьогодні міської межі.

Тому літочислення населених пунктів спирається на весь період розвитку поселення або тих населених пунктів, які увійшли до його складу за певних обставин.

Шапошников та його послідовники свідомо ігнорували факт і 140-річного існування Запорозької Січі та Микитинового Перевозу і те, що Нікополь розбудувався поруч з Микитиним Перевозом, а не замість нього, на основі системи шляхів, які склались у Микитиному. Порівняльний аналіз плану фортеці Нікополь та містечка Нікополя 1873 р. показує, що в південній частині останнього зберігались вулиці Микитинового Перевозу, які були до 1780 р. Сьогодні вони називаються: провулок Таврійський, вулиці Дідика (кол. Микитинська) та Свердлова (кол. Запорозька). З ідеологічних уподобань за початок територіальної першопояви поселення було взяте планування новобудов кінця XVIII ст.

7. Визначення взаємозв'язку топоніміки поселення з етапами його забудови та розвитку історичної області.

Територія сучасного Нікополя з моменту її забудови входила до складу Вольностей Війська Запорозького. На той час (друга пол. XVII ст. - перша пол. XVIII ст.) Січ, а потім Микитин Перевіз існували окремо від зимівників козаків, які були розташовані на захід і схід від них. На їх основі потім виникли села Лапинка, Сулицьке, Довгалівка, що стали у XX столітті передмістями Нікополя, а потім увійшли до його складу.

Ці назви збереглися в історичній пам'яті нікопольців і використовуються поруч з

офіційними назвами вулиць та нумерацією квартальних комітетів.

Штабс-капітан В. Павлович стверджує, що свою назву Нікополь одержав від імені Микити, яке означає в перекладі з грецької - Переможець. Етимологічно воно пов'язане з іменами Микола, Никифор, Ніке. Найменування запорозького поселення Микитине (Микитин Перевіз) під впливом зовнішньополітичних прагнень Російської імперії було штучно підведене під грецьку форму назви майбутньої фортеці Нікополь.

Фахівці Інституту Мовознавства АН УРСР, які познайомилися з історією виникнення Нікополя, вважають, що у даному випадку має право на існування і такий переклад назви Нікополя - місто переможця, Микитине місто, що співпадає з твердженням В. Павловича⁴.

Таким чином, виходячи з вищеназваного, генетичною ознакою міста та початком літочислення Нікополя є виникнення у 1639 р. Запорозької Січі на Микитиному Розі. На її основі виник Микитин Перевіз, який був перейменований у 1781 р. в Нікополь.

Друга Всеукраїнська науково-практична конференція "Козацька спадщина в музейній експозиції, сучасній музеєфікації та науковій реконструкції", що відбулась у Запоріжжі в квітні 1992 р., запропонувала по доповіді автора довідки: "Вважати цілком достатніми підставами визначення дати заснування м. Нікополя - 1639 рік (Микитинська Січ), у зв'язку з чим рекомендувати органами влади внести зміни у відповідні документи"⁵.

Проте все залишилось без змін.

¹ История государства и права Украинской ССР. - Т. 2. - К., 1981. - С. 116-117.

² Див. розділи довідки V, VI.

³ Богуш П.М. Нікопольщина - столиця п'яти запорізьких січей/ - Дніпропетровськ, 1994. - С. 14, 82.

⁴ Особистий архів автора. Лист наукового співробітника сектора діалектології та ономастики Інституту Мовознавства ім. Потебні О.О. АН УРСР кандидат філологічних наук О. Карпенко та в.о. Вченого секретаря Інституту Карпіловської № 131 від 22.08.1988 р.

⁵ Рекомендації Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції "Козацька спадщина в музейній експозиції, сучасній музеєфікації та науковій реконструкції". - Хортиця, 1992. - С. 2.

Висновки

На глибоке переконання автора, існує проблема перегляду офіційного літочислення Нікополя науковими установами та вищими державними і місцевими органами влади України.

Необхідно подати дану науково-історичну довідку на розгляд в Інститут Історії України Національної Академії Наук. У випадку позитивного розв'язання питання, а саме: визнання історичної еволюції міста: Запорозька Січ - Микитин Перевіз - Нікополь, внести подання до Президії Верховної Ради України з проханням зробити зміни у Довідник адміністративно-територіального устрою України: визначити роком віднесення Нікополя до міст обласного підпорядкування - 1934 р.; ввести в підрядкову довідку вказівку, що першим поселенням на території сучасного міста була Запорозька Січ. Матеріали екохронографічного дослідження дають підстави звернутись до Кабінету Міністрів України з клопотанням про надання м. Нікополю статусу історичного міста України.

Визначення форм правого забезпечення літочислення м. Нікополя було б певним внеском у концепцію історичного розвитку української держави. Це повинно знайти своє відображення у державних довідниках, Національному атласі України, енциклопедіях тощо.

Додаток 1

13.08.1997 р. № 156

Міському голові м. Нікополя

Старуну С.В.

Зав. відділом культури

Нікопольського міськвиконкому

Головко О.М.

Директору Нікопольського

краєзнавчого музею

Шведкову К.І.

Про дослідження літочислення м. Нікополя

У 1980 році Нікопольський міськком КПУ і міськвиконком на підставі дослідницької роботи краєзнавчого музею та висновків докторів історичних наук Дружиніної О.І. (м. Москва), Позднякова К.І. (м. Дніпропетровськ), Інституту історії АН УРСР прийняли рішення про святкування 200-річчя заснування м. Нікополя.

Особиста дослідницька робота як краєзнавця з документами по виникненню і розвитку

козацьких поселень на території сучасного міста, на основі яких виник Нікополь, поставила під сумнів офіційну дату його заснування. Наслідком цього були сформульовані: положення про початок літочислення м. Нікополя від 1639 року (коли на Микитиному Розі була заснована Микитинська Запорізька Січ), поняття екохронографії - літочислення населених пунктів.

У квітні 1992 року на другій Всеукраїнській науково-практичній конференції "Козацька спадщина в музейній експозиції, сучасній музеєфікації та науковій реконструкції" була зроблена доповідь "Історико-правові аспекти генезису м. Нікополя". Конференція ухвалила рекомендації, де, зокрема, на підставі матеріалів вищеназваної доповіді затвердила: "Вважати цілком достатніми підставами визначення дати заснування м. Нікополя - 1639 рік (Микитинська Січ). В зв'язку з чим рекомендувати органам влади внести зміни у відповідні документи".

Ці матеріали були направлені в Нікопольський міськвиконком та редакцію газети "Нікопольська правда".

Протягом наступного часу продовжувалась дослідницька робота (з 1 травня 1993 року на посаді заступника директора Нікопольського краєзнавчого музею з наукової роботи) з даного питання та розробки науково-методичних засад екохронографії та її основних питань.

Влітку 1994 року була підготовлена до Дня міста стаття "Про літочислення Нікополя" для публікації в "Нікопольській правді".

Проте вона не була надрукована, як і в 1992 році.

Указ Президента України Л. Кучми "Про відродження історико-культурних та господарських традицій українського козацтва" від 4 січня 1995 року та святкування 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького сприяли зусиллям по ознайомленню як громадськості Нікополя, так і науковців України з екохронографічними дослідженнями:

- у жовтні 1995 року "Нікопольська правда" надрукувала в №№ 123-129 авторську статтю "Про літочислення Нікополя";
- 25 жовтня 1995 року відбувся виступ "Микитинська Січ (про початок літочислення м. Нікополя)" на засіданні Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. (Матеріали цієї конференції надруковані Інститутом історії України НАН України у 1996 році);
- у листопаді 1995 році відбувся виступ "Микитинська Січ" на Міжнародній науковій конференції "Регіональне і загальне в історії" у Дніпропетровському історичному музеї.

У жовтні 1995 року в Інститут історії України була передана авторська науково-історична довідка "Про літочислення Нікополя".

Рецензія старшого наукового співробітника відділу історії України середніх віків Інституту

кандидат історичних наук В.М. Рички визначила: "Цілком коректним у науковому відношенні є, на наш погляд, припущення автора про "генетичну ознаку міста та початок літочислення від Запорізької Микитинської Січі, що виникла в 1639 року". Разом з тим зауважено, що: "ця гіпотеза потребує серйозного обґрунтування та додаткових аргументів і доказів". Проте рецензент вважав "за можливе підтримати напрям наукових пошуків М.П. Жуковського, запропонувати йому виголосити їх підсумки у науковій доповіді на засіданні відділу історії середніх віків".

Одночасно вищеназвана довідка була передана на рецензію завідувачеві Дніпропетровським відділенням Інституту української археографії НАН України, доктору історичних наук, професору Мицику Ю.А. У своїй рецензії він вважає, що "є достатні підстави для перегляду дати заснування м. Нікополя і віднесення початку міста до 1638 року".

Протягом наступного часу була проведена робота по опрацюванню всіх матеріалів з літочислення Нікополя, які були зібрані мною у 80-90-ті роки, та складанню розширеної наукової довідки. Її висновками були:

1. "Виходячи з вищеназваного, генетичною ознакою міста та початком літочислення Нікополя є виникнення у 1639 році Запорозької Січі на Микитиному Розі. На її основі виник Микитин Перевіз, який був перейменований у 1781 році у Нікополь.
2. На глибоке переконання автора, існує проблема перегляду офіційного літочислення Нікополя науковими та вищими державними і місцевими органами України.

Необхідно подати дану науково-історичну довідку на розгляд в Інститут історії України Національної Академії Наук. У випадку позитивного розв'язання питання, а саме визнання історичної еволюції міста: Запорозька Січ - Микитин Перевіз - Нікополь внести подання до Президії Верховної Ради України внести зміни у Довідник адміністративно-територіального устрою України:

- визначити роком віднесення Нікополя до міст обласного підпорядкування -1934 рік;
- внести в підстрокову довідку вказівку, що першим поселенням на території сучасного міста була Запорізька Січ.

Матеріали екохронографічного дослідження дають підстави звернутись до Кабінету Міністрів України з клопотанням про надання м. Нікополю статусу історичного міста України.

Визначення форм правового забезпечення літочислення м. Нікополя було б певним внеском у концепцію розвитку Української держави. Це повинно знайти своє відображення у державних довідниках, національному атласі України, енциклопедіях тощо."

23 листопада 1996 року дирекція Нікопольського краєзнавчого музею послала директору

Інституту історії України академіку НАН України Смолю В.А. науково-історичну довідку "Про літочислення Нікополя".

Рецензенти довідки старші наукові співробітники Інституту історії України кандидати історичних наук П.М. Сас, В.О. Щербак зазначили, що "не можна ставити знак рівності між містом і Запорізькою Січчю..." та "...слід розрізняти в історії населеного пункту момент надання міських прав (від якого можна вести відлік його міської історії) та "доміське" історичне буття...". У висновку рецензенти ухвалили: "Що ж до конкретного історичного матеріалу з історії Нікополя, велику роботу над збором і систематизацією якого провів М. Жуковський, а також спостережень автором стосовно окремих періодів історичної еволюції міста, то вона є доброю основою для подальших досліджень (в тому числі з використанням методів археології...)".

18 грудня 1996 року під час особистої зустрічі з ними мені було рекомендовано зосередити увагу на пошук документів органів державної влади та управління УРСР та СРСР про надання міських прав Нікополю, оскільки це носить принциповий характер у визначенні його статусу тощо.

24 лютого 1997 року відбулося засідання відділу середніх віків України Інституту історії України під головуванням директора інституту академіка НАНУ Смоля В.А., де було заслухано мій виступ "Про літочислення м. Нікополя та завдання екохронографії України". Засідання відділу ухвалило:

1. "Інформацію, що має місце в науковій доповіді заступника директора Нікопольського краєзнавчого музею М.П. Жуковського, взято до відома.
2. Рекомендувати автору продовжити дослідження в обраному напрямі".

Оскільки ця тема є в компетенції не тільки даного відділу, то було запропоновано подати на розгляд матеріали про літочислення м. Нікополя також у відділ регіональних проблем. За рекомендацією Смоля В.А. відбулася зустріч з його завідувачем академіком НАН України Троньком П.Т., який є одночасно головою Всеукраїнської спілки краєзнавців і радником Президента України з питань історико-культурної спадщини. Академік Тронько П.Т. відзначив, що це питання має принциповий характер, оскільки віднесення до категорії історичних міст стосується тільки тих населених пунктів, яким 300 і більше років існування, і прийняв рішення заслухати мою доповідь на засіданні відділу регіональних проблем.

Під час відряджень до м. Києва була розпочата робота по розшуку документів про надання міських прав Нікополю в Центральних державних архівах. Під час дослідницької роботи з документальним фондом Центральної адміністративно-територіальної комісії у Центральному держархіві вищих органів влади України були виявлені:

1. Постанови Всеукраїнського ЦВК та Ради народних комісарів УСРР "Про встановлення точного списку міст і селищ міського типу Криворізької округи" від 6 січня 1926 р. про надання Нікополю статусу міста районного підпорядкування.
2. Постанову Всеукраїнського ЦВК та Ради народних комісарів УСРР "Про встановлення точного реєстру міських Рад на терені Української Соціалістичної

Радянської Республіки" від 24 лютого 1926 року про встановлення міської ради в Нікополі.

У фондах Нікопольського краєзнавчого музею була оглянута карта "Часть карты р. Днепр с местечком Никополь"(XIX ст.), яка в поєднанні з іншими матеріалами, дає підстави висловити сумнів, що місце розташування Микитинської Запорозької Січі було в низовині, і затоплене, як стверджується істориками, та заявити про те, що воно знаходилось в іншому місці Микитинога і було забудовано в XIX-XX ст.

В Інститут Історії України були передані листи міського голови Нікополя Старуна С.В., начальника обласного управління культури дніпропетровської обласної адміністрації Тальян В.В., зав.відділом культури Нікопольського міськвиконкому Головка О.М. про надання допомоги при розгляді порушеного перед Інститутом питання про літочислення м. Нікополя. 6 травня 1997 р. відбувся виступ на засіданні відділу регіональних проблем історії України з вищезгаданого питання. Науковці відділу ухвалили: "Погодитися з тим, що існує проблема перегляду літочислення м. Нікополя, яка обґрунтована в доповіді заступника директора Нікопольського краєзнавчого музею М. Жуковського.

Створити координаційну групу для написання наукової рецензії і підготувати пропозиції місцевим органам влади.

Скласти угоду для розробки порушених питань.

Рекомендувати опублікувати поданий матеріал..."

На листи керівників органів влади м. Нікополя і Дніпропетровської області завідуючий відділом регіональних проблем історії України академік НАН України Тронько П.Г. направив відповідь згідно ухвали засідання відділу.

Матеріали про дослідження літочислення м. Нікополя були подані на рецензування і в інші наукові установи та дослідникам з історії українського козацтва та Південної України, які надіслали свої рецензії.

1. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії Наук України.

Рецензент: науковий співробітник інституту кандидат історичних наук О. Мальченко: "На наш погляд, дана науково-історична довідка М. Жуковського базована на великій кількості спеціальної літератури, документальних джерел, на аналізові матеріалів про визначення дат і заснування міст України та Європейських країн може вважатися науковою основою і обґрунтуванням перегляду дати заснування м. Нікополя".

Рецензія затверджена 26 травня 1997 року заступником директора з наукової роботи Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, доктором історичних наук Г.В. Боряком.

2. Історичний факультет Національного університету "Киево-Могилянська Академія".

Рецензент: завідувач кафедри історії України, доктор історичних наук професор Мицик Ю.А.: "...Доцільніше початок міста Микитин Ріг (Нікополь) відносити до 1638 р. Саме до цього року було віднесено початок Нікополя як міста (від перенесення Січі на Микитин Ріг... Різниця з точкою зору М. Жуковського незначна, але ми воліємо спиратися на чітке документальне свідчення (постанова сейму)... Визнання датою заснування Нікополя 1638 (а не 1639 р.) дозволить краще пов'язати першопочатки міста з початком національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої (1648 р.), відзначивши, наприклад, вже у 1998 р. і 350-річчя початку національно-визвольної війни і 360-річчя Нікополя (Микитинового Рогу)".

3. Голова Дніпропетровської обласної організації Всеукраїнської Спілки краєзнавців доктор історичних наук професор Швидько Г.К.

"В даному випадку маємо абсолютно достовірні свідчення про центральне поселення Запорізької Січі (Микитинської), селища Микитин Перевіз, Нікополь, засноване майже 360 р. тому козацьке поселення Микитинська Січ перетворилася у місто Нікополь з усіма його міськими ознаками..."

Висновок. Вважаємо науково-історичну довідку М.П. Жуковського обґрунтованою і вартою уваги як науковців так і офіційних державних осіб."

Таким чином, дослідницька робота привела до:

- Складання науково-історичної довідки про літочислення Нікополя від початку заснування Микитинської Запорозької Січі та її передачі у державні наукові установи та вченим - історикам на рецензування, інформування громадськості про дослідження тощо.
- Визнання відділом регіональних проблем історії України Інституту Історії України, Інститутом української археографії та джерелознавства проблеми перегляду офіційного літочислення Нікополя, а також провідними вченими-істориками України.

Ці результати дають підстави для Нікопольського міськвиконкому здійснювати заходи по остаточному визнанню Інститутом Історії України НАН України, вищими і місцевими органами влади України нового літочислення м. Нікополя і надання йому статусу історичного міста згідно чинного законодавства.

□ Заступник директора Нікопольського краєзнавчого музею з наукової роботи **М.П. Жуковський**

Додаток 2

Виконавчий комітет Нікопольської
міської Ради народних депутатів

РІШЕННЯ

Від 20.08.97 р. № 539

Про літочислення м.Нікополя та підготовку документів, необхідних для надання Нікополю

статусу історичного міста Розглянувши матеріали дослідницької роботи по літочисленню м. Нікополя, заслухавши доповіді Жуковського М.П. та першого заступника голови виконкому Шаботинського В.В. виконком міської Ради депутатів визначає, що з'явилися підстави для перегляду офіційного літочислення міста і здійснення заходів по підготовці документів про надання місту статусу історичного для їх подання до Кабінету Міністрів України. Враховуючи вищезазначене, виконком міської Ради депутатів, **ВИРІШИВ:**

Першому заступнику голови міськвиконкому Шаботинському В.В на підставі листа завідувача відділом регіональних проблем історії України Інституту Історії України Національної Академії Наук України Академіка НАН України Тронько П.Т. від 4 серпня 1997 року № 169/д укласти до 15 вересня цього року угоду між Інститутом та міськвиконкомом про здійснення дослідницької роботи з історії міста.

Нікопольському краєзнавчому музею (Шведков) до 1 жовтня цього року підготувати перелік пам'яток історії, культури, археології, монументального мистецтва, архітектури із зазначенням місця їх розташування, дати та номеру рішення облвиконкому про взяття пам'яток на облік і під державну охорону.

Відділу архітектури та містобудування (Повстюк) до 1 жовтня цього року підготувати необхідну копію генплану та історико-архітектурного опорного плану міста.

Відділу культури міськвиконкому (Головко) по завершенню підготовки документів визначених пунктами 1,2,3 цього рішення підготувати в 10-денний термін рішення виконкому міської ради з проханням до облдержадміністрації клопотати перед Кабінетом Міністрів України про надання Нікополю статусу історичного міста.

Контроль за виконанням цього рішення покласти на першого заступника голови виконкому Шаботинського В.В. *Міський голова* **С.В. Старун**

Секретар виконкому

С.М. Тимошенко

Переведення в електронний вигляд: Бутенко О.П.

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про історію Нікопольщини:

- [Історія Нікопольщини](#)

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)